

<http://ui.ac.ir/en>

Strategic Research on Social Problems in Iran

E-ISSN: 2645-7539

Document Type: Research Paper

Vol. 9, Issue 2, No.29, Summer 2020, pp. 55-78

Received: 06.04.2020 Accepted: 18.07.2020

Ethnic Differentials of Religiosity in Iran

Yaghoob Foroutan *

Associate Professor of Demography, Department of Social Sciences, University of Mazandaran, Iran
y.foroutan@umz.ac.ir

Introduction

Generally, this paper focused primarily on the association between ethnicity and religiosity. More specifically, it aimed to examine the major patterns and determinants associated with the religious attitude of ethnic groups in Iran. Theoretically, it was based on religious socialization theory, modernism, and fundamental changes in social values theories that explain socio-cultural changes of contemporary societies including the changes in religious attitude. The literature review indicated that while a substantially wide range of ethnic groups is widespread throughout the country, their religious attitude has not been sufficiently studied in the existing literature particularly from comparative perspectives. This study aimed to contribute to filling this substantial research gap. The data of this study were collected using a survey with 5200 males and females aged 15 years old and over in rural and urban areas of Ahvaz, Babolsar, Bojnord, Esfaryen, Gonbad Kavos, Gorgan, Hamadan, Kamyaran, Khoramabad, Mahmoudabad, Rasht, and Saghez. This analysis included seven ethnic groups of Kurd, Gilak, Lak, Lur, Mazani, Turk, and Turkoman residing throughout the country.

Material & Methods

The methodological foundations of this study were based on the analysis of an experimental research and survey study. The field of this study was Iran which has witnessed one of the most spectacular demographic swings throughout the world in human history (McDonald, 2005) and has experienced fundamental socio-cultural changes and challenges which are also significantly associated with gender dynamics and women's status in Iran. More specifically, the empirical research findings of this analysis were based on a recently-conducted and nationally-representative survey to explain the dimensions and differentials of ethnic groups' religiosity in Iran. The survey covered both urban and rural areas in the varying parts of the country with the total sample of 5200 males and females aged 15 years old and over in rural and urban areas of Ahvaz, Babolsar, Bojnord, Esfaryen, Gonbad Kavos, Gorgan, Hamadan, Kamyaran, Khoramabad, Mahmoudabad, Rasht, and Saghez. As noted above, the present study had seven ethnic groups including Kurd, Gilak, Lak, Lur, Mazani, Turk, and Turkoman, who lived in varying parts of Iran.

Discussion of Results & Conclusions

Generally, the results of this analysis revealed two key points including the patterns of religious attitude and also its determinants vary substantially across the ethnic groups. For instance, on the one hand, more than two-fifths of the respondents across the ethnic groups hold a 'high and very high levels' of religiosity and more than half of them believed in women's right to decide about their dress codes in the public spheres. On

the other hand, ethnic variations were significantly visible: while in the ethnic group of Mazani followed by the two other ethnic groups of Turk and Turkoman, the substantially higher proportion of religiosity and positive attitude towards full covering hijab or chador was observed, the proportions were substantially lower amongst the other ethnic groups particularly Lur, Lak, and Gilak residing throughout the country.

Besides, the results of this research supported the fact the similarities and disparities still exist in terms of the determinants of religiosity that vary overwhelmingly across ethnic groups. This suggests that, on the one hand, the religiosity of all ethnic groups is significantly affected by determinants such as age, educational level, rural-urban places of residence, and gender attitude. On the other hand, the strength and magnitude of these determinants are not similar across the ethnic groups. While these determinants play an important role in the religiosity of some ethnic groups, the opposite applies to some other ethnic groups of this analysis. In sum, these results confirmed the underlying conclusion that ethnicity plays a significantly important role, which echoes the fact that to comprehensively understand the association between ethnicity and religiosity, we must specify religious attitudes in terms of every single ethnic group.

Keywords: Ethnicity, Religiosity, Ethnic Groups, Religious Attitude, Modernism, Iran.

References:

Arnot, M. (2002) *Reproducing Gender?: Essays on Educational Theory and Feminist Politics*. London: Routledge Falmer.

*Corresponding author

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2020.121891.1518>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.23221453.1399.9.2.3.8>

- Collet Sabe, J. (2007) The crisis in religious socialization: An analytical proposal. *Social Compass*, 54 (1), 97-111.
- Durrani, N. (2008) Schooling the other: the representation of gender and national identities in pakistani curriculum texts. *Compare*, 38 (5), 595-610.
- Evans, L., & Davis, K. (2000) No sissy boy here: A content analysis of the representation of masculinity in elementary school reading textbooks. *Sex Roles*, 42 (3-4), 255-270.
- Fathi, M., Morovati, N., & Morovat, N. (2015) An investigation into the effective factors contributing to the rate of youth religiosity in sanandaj. *Social Work Research*, 2 (5), 144-170 [in Persian].
- Foroutan, Y. (2014) Social changes and demographic responses in iran (1956-2006). *British Journal of Middle Eastern Studies*, 41 (2), 219-229.
- Foroutan, Y. (2017) Construction of religious identity in contemporary iran: sociological perspective. *Journal of Persianate Studies*, 10 (1), 107-127.
- Foroutan, Y. (2019a) Cultural analysis of half-century demographic swings of iran: the place of popular culture. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 6 (1), 77-89.
- Foroutan, Y. (2019b) Formation of gender identity in the islamic republic of iran: does educational institution matter?, *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 40 (1), 1-18.
- Foroutan, Y. (2020) Women's dress codes in the islamic republic of iran: State's gender ideology representation. *Gender Issues*, (in Press), 1-13.
- Ghaderzadeh, O., & Mohamadzadeh, H. (2018) A survey on ethnic identity-building and politicization of ethnicity of kurds in iran. *Strategic Research on Social Problems of Iran*, 7 (1), 19-42 [in Persian].
- Godazgar, H., & Fathi, L. (2006) Female students: religious or ethnic identity?. *Journal of Geography and Planning*, 21, 137-162 [in Persian].
- Good, W. J. (1963) *World Revolution and Family Patterns*. New York: Free Press.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kaufman, E., & Skirbekk, V. (2012) Go forth and multiply: The politics of religious demography. In Goldstone, J. A., Kaufmann, E. P. and Toft, M. D. (Eds.) (2012) *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Policies*. New York: Oxford University Press. 121-149.
- Khajeh-nori, B., Karimi, M., & Khojasteh, S. (2015) A study on relations between cultural globalization and religious identity: the case of four ethnic group in norabad mamasani and arab-shahr kangan. *Cultural Research of Iran*, 8 (1), 23-45 [in Persian].
- Khodayari Fard, M., Shahabi, R., & Akbari, S. (2000) A comparison on religious attitude among university students interested and not-interested in drug. *Research in Psychological Health*, 1 (2), 53-59 [in Persian].
- Lukas, D., & Mear, P. (2002) *Introduction to Population Studies*. Translated by Hamid Mahmoodian, Tehran: Tehran University Press [in Persian].
- McQuillan, K. (2004) When does religion influence fertility?. *Population and Development Review*, 30 (1), 25-56.
- Micherner, H. A. (1990) *Social Psychology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Modiri, F., & Azadarmaki, T. (2013) Gender and religiosity. *Applied Sociology*, 24 (3), 1-14 [in Persian].
- Movahed, M., Hidari, A., & Behjati Asl, S. F. (2013) A study on the relationship between ethnic and national identity with emphasis on religiosity. *Applied Sociology*, 25 (2), 171-188 [in Persian].
- Regnerus, M. D. (2000) Shaping schooling success: religious socialization and educational outcomes in metropolitan public school. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39 (3), 363-684.
- Rezadost, K., Hosinzadeh, A., & Mostafaei, H. (2010) A sociological study on determinants of religiosity: students of ahvaz university. *Welfare Planning and Social Development*, 10 (4), 1-38 [in Persian].
- Rowland, D. T. (2012) *Population Aging: The Transformation of Societies*. The Netherlands: Springer.
- Salehi, A., & Romani, S. (2015) A study on the relation between lifestyle, religious attitude and tendency towards fashion among university students. *Ethics (Akhlagh)*, 5 (18), 153-171 [in Persian].
- Sapir, E. (1929) The status of linguistics as a science. *Language*, 5, 207-214.
- Serajzadeh, S., & Adhami, S. (2008) A study on ethnic differentials among university students. *Cultural Research of Iran*, 1 (2), 135-158 [in Persian].
- Storm, I. (2009) Halfway to heaven: Four types of fuzzy fidelity in europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48, 702-718.
- Tajbaksh, G. And Mosavi, A. (2014) Determinants of religious attitude and awareness: the case of high school students in sosangerd. *Social Development*, 8 (3), 119-144 [in Persian].
- Tamadoni, M. (2006) The relationship between religious attitude and social adjustment. *Development Psychology (Iranian Psychologists)*, 8 (2), 331-340 [in Persian].
- Taylor, F. (2003) Content analysis and gender stereotypes in children's books. *Teaching Sociology*, 31, 300-311.
- Van de Kaa, K. (1987) Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42 (1), 1-57.
- Voas, D. (2009) The rise and fall of fuzzy fidelity in europe. *European Sociological Review*, 25 (2), 155-168.
- Whorf, B. L. (1956) The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language. In Carroll, J. B. (Ed.) *Language, Thought and Reality*, Cambridge: The Technology Press of MIT/New York. 134-159.
- Westoff, C. F., & Frejka, T. (2007) Religiousness and fertility among european muslims. *Population and Development Review*, 33 (4), 785-809.

پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران
سال نهم، شماره پیاپی (۲۹)، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۹، صص ۷۸-۵۵
نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲۸

تمایزات قومی دینداری در ایران

یعقوب فروتن^{ID*}، دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه علوم اجتماعی دانشگاه مازندران، ایران
y.foroutan@umz.ac.ir

چکیده

به‌طور کلی، موضوع محوری پژوهش حاضر، به مناسبات قومیت و دینداری معطوف است و هدف اصلی آن نیز بررسی الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با مؤلفه‌های دین و نگرش دینی گروه‌های قومی است. چارچوب نظری این پژوهش، مبتنی بر نظریه‌های جامعه‌پذیری دینی، تجددگرایی و تغییرات بنیادین در نظام ارزش‌های جامعه است که برپایه رویکردی فرهنگی-اجتماعی، تحولات و تغییرات جوامع معاصر از جمله در حوزه‌های مرتبط با دین و نگرش دینی را بررسی و تبیین می‌کند. بررسی مبانی نظری نشان داد با وجود طیف متنوع گروه‌های قومی در سراسر کشور، پژوهش‌های اندکی در این حوزه مطالعاتی انجام شده است و همان تعداد اندک نیز غالباً زمینه مناسب را برای بررسی تطبیقی طیف گسترده‌ای از گروه‌های قومی ندارد؛ به همین سبب، برای تکمیل این خلأ، در این پژوهش، الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با نگرش دینی در بین هفت گروه قومی مشتمل بر گروه‌های قومی ترک، ترکمن، کرد، گیلک، لر، لک و مازنی بررسی تطبیقی شده است. تجزیه و تحلیل‌های این مقاله، مبتنی بر داده‌های پژوهشی پیمایشی است که جمعیت نمونه آن را در مجموع، تعداد ۵۲۰۰ نفر مردان و زنان ۱۵ ساله و بیشتر ساکن نقاط شهری و روستایی ۱۲ شهرستان منتخب ایران تشکیل می‌دهد. یافته‌های این پژوهش در دو محور اصلی جمع‌بندی و خلاصه می‌شود: «تنوع و گوناگونی الگوهای نگرش دینی در بین گروه‌های قومی» و «تنوع و گوناگونی شدت تأثیرگذاری تعیین‌کننده‌های نگرش دینی در بین گروه‌های قومی». بدین ترتیب، نتایج بر این نکته بنیادین و قاعده مشترک صحنه می‌گذارد که نگرش دینی در هر شرایطی و تا حد زیادی از قومیت و تابعی از تعلق قومی متأثر است؛ به گونه‌ای که شناخت دقیق و جامع الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با مناسبات بین قومیت و دینداری، بدون تردید، مستلزم آن است که نگرش دینی به تفکیک گروه‌های قومی بررسی و تبیین شود.

واژه‌های کلیدی: قومیت، دینداری، گروه‌های قومی، نگرش دینی، تجددگرایی، ایران

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۱۱۹۵۶۷۱

مقدمه و طرح مسئله

به‌طور کلی، موضوع محوری پژوهش حاضر، به مناسبات بین قومیت و دینداری معطوف است و هدف اصلی آن نیز بررسی الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با مؤلفه‌های دین و نگرش دینی گروه‌های قومی است. در دهه‌های اخیر، جهان معاصر، تغییرها و تحولاتی وسیع و عمیقی را در عرصه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی تجربه کرده است که بخش زیادی از این تحولات به حوزه دین و نگرش دینی معطوف است. بسیاری از اندیشمندان برجسته، همچون گود^۱ (1963)، اینگلهارت^۲ (1977)، ون دکا^۳ (1987) و رولاند^۴ (2012) استدلال کرده‌اند که جهان معاصر با تحولات و تغییرات بنیادین در نظام ارزش‌های جامعه و چالش‌های جدی در عرصه باورهای فرهنگی و نگرش دینی مواجه شده است؛ به‌عنوان نمونه، دو تن از برجسته‌ترین اندیشمندان معاصر در حوزه جامعه‌شناسی دین، ووآس^۵ (2009) و استورم^۶ (2009)، در تبیین نظریه خود، مبنی بر سیر قهقرایی نگرش دینی در میان شهروندان غربی به‌ویژه در اروپا از اصطلاحی با نام «ایمان متزلزل»^۷ (دمدمی مزاجی دینی) استفاده می‌کنند که به جمعیت فزاینده‌ای اشاره دارد که نه مذهبی است و نه کاملاً غیرمذهبی. ووآس با استناد به نتایج پیمایش اجتماعی در اروپا^۸ نشان داد تعلقات مذهبی هر نسلی نسبت به نسل پیشین، ضعیف‌تر می‌شود. نتایج پیمایش جهانی ارزش‌ها^۹ نیز نشان داد حتی کمتر از یک‌ششم شهروندان اروپایی معتقدند دین و مذهب در زندگی روزمره آنها مهم تلقی می‌شود (Westoff and Frejka, 2008). قدمت، وسعت و عمق این قبیل تحولات فرهنگی اجتماعی و تغییرات در نگرش‌های دینی در جوامع صنعتی

پیشرفته، بیشتر و برجسته‌تر است؛ اما با توجه به گسترش تکنولوژی ارتباطات و رسانه‌های پیشرفته در سرتاسر جهان، سایر جوامع معاصر از جمله جامعه ما نیز با سرعت و شدت زیادی در معرض این تغییرات و تحولات است. به هر حال، پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که این تغییرات و تحولات در نگرش‌های دینی، نه در سطح کل جامعه بلکه به تفکیک در بین گروه‌های قومی مختلف چگونه است.

نکته مهم‌تر این است که انجام‌دادن این نوع پژوهش‌ها در برخی جوامع، مانند جامعه ما به سه علت اساسی، ضرورت و اهمیت بیشتری دارد: علت اول، به این واقعیت معطوف است که کشور ما دربردارنده طیف بسیار گسترده و متنوع گروه‌های قومی است که هم از قدمت تاریخی بسیار طولانی و هم از ویژگی‌های فرهنگی نهادینه‌شده‌ای بهره‌مند هستند و در نقاط مختلف کشور زندگی می‌کنند. این گستردگی قومی و تنوع فرهنگی، علاوه بر اینکه ضرورت و اهمیت این نوع پژوهش‌ها را مضاعف می‌کند، فرصت پژوهشی بسیار ارزشمندی را نیز برای بررسی مناسبات بین تعلقات قومی و تمایلات دینی فراهم می‌کند. علت دوم اینکه، در برخی جوامع، از جمله جامعه ما معمولاً دین و آموزه‌های دینی، نقش بسیار تعیین‌کننده و مهمی در عرصه‌های متعدد حیات و رفتارهای فردی و اجتماعی دارد؛ به عبارت دقیق‌تر، تبیین رفتارهای فردی اجتماعی در این قبیل جوامع، بدون توجه به ملاحظات معطوف به دین و آموزه‌های دینی مذهبی، چندان معتبر نیست. علت سوم اینکه، اهمیت و ضرورت انجام این قبیل پژوهش‌ها در برخی جوامع، از جمله جامعه ما، که حکومت دینی دارد، بیشتر و محسوس‌تر است؛ زیرا در این قبیل جوامع، سازوکارهای رسمی جامعه‌پذیری، مانند سیستم‌های آموزشی و رسانه‌ای جامعه از قبیل مدارس، رادیو و تلویزیون و غیره به‌طور کم‌نظیری متأثر از دین و آموزه‌های دینی است که همه گروه‌های قومی جامعه را تحت پوشش قرار می‌دهد؛ به‌عنوان نمونه، نتایج پژوهش اخیر در کشور

¹ Good

² Inglehart

³ Van De Kaa

⁴ Roland

⁵ Voas

⁶ Storm

⁷ Fuzzy Fidelity

⁸ The European Social Survey (ESS)

⁹ The World Values Survey (WVS)

پیشینه و مبانی نظری

بررسی پیشینه و مبانی نظری در ایران در این حوزه مطالعاتی، نشان‌دهنده دو نکته عمده است: اول اینکه، طیف گسترده و فزاینده‌ای از مطالعات، به‌ویژه در سال‌های اخیر در زمینه نگرش دینی انجام شده است که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این قبیل مطالعات این است که به‌طور عمده، گروهی معین و مشخص، مانند جوانان، دانش‌آموزان و دانشجویان را کانون اصلی توجه و مطالعه قرار داده‌اند؛ برای مثال، می‌توان به پژوهش‌های خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۹)، تمدنی (۱۳۸۵) و صالحی و رومانی (۱۳۹۴) بر نگرش دینی دانشجویان و همچنین به پژوهش‌های تاج‌بخش و موسوی (۱۳۹۳) و فتحی و همکاران (۱۳۹۴) بر نگرش دینی جوانان و دانش‌آموزان اشاره کرد. البته می‌توان به معدودی مطالعات، مانند مدیری و آزاد ارمکی (۱۳۹۲)، تاج‌بخش و موسوی (۱۳۹۳) و فتحی و همکاران (۱۳۹۴) نیز اشاره کرد که طیف نسبتاً وسیع‌تری را مطالعه کرده‌اند. به نظر می‌رسد این ویژگی مشترک، تا حدودی ناشی از سهولت دسترسی و گردآوری داده‌ها از جمعیت نمونه‌ای متجانس و همگن، مانند دانش‌آموزان یا دانشجویان و غیره است؛ اما نکته دوم، که می‌توان در بررسی پیشینه و مبانی نظری در این حوزه استنباط و به آن اشاره کرد، به این واقعیت معطوف است که با وجود تنوع قومی بسیار زیاد و گسترده در کشور ما، قدمت و وسعت پژوهش‌های علمی در زمینه نقش و جایگاه این تنوع قومی بر نگرش دینی، چندان برجسته نیست.

در هر حال، نتایج پژوهش گدازگر و فتحی (۱۳۸۵) درباره دانش‌آموزان گروه قومی ترک در استان آذربایجان غربی نشان داد بین دو متغیر هویت دینی و هویت قومی جامعه مدنظر، همبستگی متوسطی وجود دارد و این رابطه از لحاظ آماری نیز معنادار بوده است. مطابق نتایج پژوهش سراج‌زاده و ادهمی (۱۳۸۷)، میزان مشارکت دانشجویان در انجمن‌های مذهبی، از گروه قومی متأثر است؛ به‌گونه‌ای که این میزان در

پاکستان (Dourani, 2008) نشان داده است سیستم آموزشی این کشور، متناسب با ایدئولوژی قدرت حاکم و همسو با منافع گروه‌های غالب (مردان، نظامیان و رهبران مذهبی) طراحی شده است؛ در حالی که زنان و اقلیت‌های قومی مذهبی در حاشیه قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش در ایران (Fourotan, 2014; 2017; 2019; 2020) نیز نشان‌دهنده «حضور همه‌جایی» دین و خدا و سایر آموزه‌های دینی در تمام سازوکارهای رسمی جامعه‌پذیری، به‌ویژه منابع آموزشی است. تمامی گروه‌های قومی تحت پوشش این سازوکارهای رسمی جامعه‌پذیری دینی هستند؛ بنابراین، ضرورت دارد با استناد به مستندات پژوهشی و شواهد علمی، میزان تأثیرگذاری و اثربخشی این سازوکارهای رسمی جامعه‌پذیری بر نگرش‌های دینی گروه‌های قومی مشخص شود.

بدین ترتیب، هدف محوری پژوهش حاضر، به بررسی این پرسش اساسی معطوف است که آیا در جامعه معاصر ایران، به‌طور اساسی نگرش دینی تابعی از تعلق قومی است؟ به عبارت دقیق‌تر، آیا گروه‌های قومی مختلف، الگوهای کمابیش مشابه یا متفاوت در زمینه نگرش دینی دارند؟ در همین چارچوب، سایر پرسش‌های اساسی این پژوهش نیز عبارتند از: - مهم‌ترین عوامل و تعیین‌کننده‌های نگرش دینی گروه‌های قومی کدامند؟

- به‌طور مشخص، این رویکردهای دینی گروه‌های قومی تا چه حد، تابعی از شاخص‌های توسعه و مدرنیسم، مانند شهرنشینی و تحصیلات و نگرش جنسیتی است؟ - شکاف نسلی تا چه حد در حوزه رویکردها و نگرش‌های دینی گروه‌های قومی، برجسته و تعیین‌کننده است؟

بنابراین، پژوهش حاضر می‌کوشد در حد امکان و برای پاسخگویی به این ضرورت و پرسش‌های کلیدی، در زمینه شناخت الگوها و تعیین‌کننده‌های نگرش دینی گروه‌های قومی در ایران معاصر، سهمی داشته باشد.

است. پژوهش حاضر نیز در حد خود برای تکمیل این خلأ پژوهشی، به طیف گسترده‌تری از گروه‌های قومی توجه کرده است تا شواهد پژوهشی لازم را درباره بررسی تطبیقی نگرش‌های دینی گروه‌های قومی معرفی کند.

مبانی نظری

به‌طور کلی، مبانی نظری پژوهش حاضر به نظریه‌هایی معطوف است که مؤلفه‌های مرتبط با دین و نگرش دینی را در چارچوب تحولات و تغییرات اجتماعی فرهنگی دوران معاصر تبیین می‌کند. این دسته از نظریه‌ها مشتمل بر طیف متنوع و متعددی از نظریه‌های اندیشمندان برجسته است که تحولات و تغییرات جوامع معاصر، از جمله در حوزه‌های مرتبط با دین و نگرش دینی را بررسی کرده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، این تغییرات بنیادین در نگرش دینی جوامع معاصر را نظریه‌پردازانی، همچون وستوف و فریجکا^۱ (2007)، ووآس (2009) و استورم (2009) تبیین کرده‌اند. این نظریه‌ها دربردارنده طیف بسیار وسیع و گوناگونی است؛ اما وجه مشترک آنها این است که بر رویکردی فرهنگی-اجتماعی مبتنی هستند؛ یعنی در چارچوب خصوصیات، همچون تجددگرایی (Good, 1963)، تغییرات اجتماعی، فردگرایی و تغییرات بنیادین در نظام ارزش‌های جامعه (van De Kaa, 1987; Inglehart, 1977؛ Roland, 2012) این تحولات و تغییرات جوامع معاصر، از جمله در حوزه‌های مرتبط با دین و نگرش دینی را تبیین می‌کنند که می‌تواند برای گروه‌های قومی نیز کاربرد داشته باشند.

علاوه بر این، برای بررسی دقیق‌تر مناسبات بین قومیت و دینداری می‌توان به نظریه‌های سه گروه از نظریه‌پردازان اشاره کرد. گروه اول، بر نقش تعیین‌کننده تجددگرایی و شرایط اقتصادی-اجتماعی تأکید دارد؛ به‌عنوان مثال، مطابق نظریه کافمن و اسکایریک^۲ (2012) برای تبیین پیامدهای مرتبط با

بین دانشجویان گروه‌های قومی ترک و لر و فارس، بیشتر از دو برابر دانشجویان گروه قومی کرد است. نتایج پژوهش رضادوست و همکاران (۱۳۹۱) درباره عوامل مؤثر بر میزان دینداری در بین دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز نشان داد هویت قومی، تأثیر معنی‌داری بر میزان دینداری دارد. مطابق نتایج پژوهش موحد و همکاران (۱۳۹۲) درباره رابطه هویت قومی و دینداری دانش‌آموزان شهر یاسوج، میزان تأثیر دینداری بر بسط دایره هویت جمعی پاسخگویان از هویت قومی به هویت ملی زیاد نیست و این متغیر فقط ۱۲ درصد از واریانس هویت ملی پاسخگویان را تبیین کرده است. یافته‌های پژوهش خواجه‌نوری و همکاران (۱۳۹۴) در بین دو گروه قومی لر و عرب در شهرهای نورآباد ممسنی و عربشهر کنگان نشان داد هویت قومی، یکی از مهم‌ترین عواملی است که بر هویت دینی افراد یک جامعه تأثیر می‌گذارد؛ یعنی بین دو گروه قومی لر و عرب، تفاوت معنی‌داری از نظر هویت مذهبی وجود داشته است. نتایج پژوهش قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) بر گروه قومی کردهای ساکن مناطق کردنشین ایران نشان داد کم‌بودن میزان هویت‌طلبی قومی در میان کردهای شیعه، نشان‌دهنده نقش جداکننده مذهب در شکاف قومی است؛ بنابراین، در جمع‌بندی پژوهش‌های مذکور بر این نکته مهم و اساسی می‌توان تأکید کرد که با وجود تنوع بسیار گسترده گروه‌های قومی در سراسر کشور، مطالعات اندکی درباره الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با نگرش‌های دینی در بین این گروه‌های قومی انجام شده است. نکته مهم‌تر اینکه، در بین همان تعداد اندک مطالعات انجام‌شده، جامعه آماری، به‌طور عمده به یک گروه قومی معین و به‌ندرت به بیش از یک گروه قومی محدود شده است. همین مطالعات محدود نیز در حد خود مفید و ارزشمند است؛ اما زمینه‌های چندان مناسبی را برای مطالعات تطبیقی بین طیف وسیع‌تری از گروه‌های قومی فراهم نمی‌آورد؛ بنابراین، تکمیل این خلأ در پیشینه و مبانی نظری، مستلزم پژوهش‌های بیشتر و جامع‌تر

¹ Frejka and Westoff

² Kaffman and Skirbeck

مناسبات بین قومیت و دینداری باید به مجموعه‌ای از شرایط اقتصادی اجتماعی، مانند سواد و تحصیلات، شهرنشینی و روستانشینی و سایر ویژگی‌های تجددگرایی توجه کرد؛ زیرا به عقیده آنان، این شرایط اقتصادی-اجتماعی و ویژگی‌های تجددگرایی، نقش مهم‌تری دارد و متغیرهایی همچون قومیت و مذهب، عنصری ثانوی محسوب می‌شود. گروه دوم، شامل نظریه‌هایی می‌شود که ماهیت آموزه‌های دینی گروه‌های قومی را کانون اصلی توجه قرار می‌دهد؛ به‌عنوان مثال، لوکاس و میر (۱۳۸۱) معتقدند برای بررسی مناسبات بین قومیت و دینداری باید ایدئولوژی و اعتقادات دینی گروه‌های قومی را مدنظر قرار داد. سومین گروه نیز مشتمل بر نظریه‌هایی است که اصولاً وضعیت و موقعیت گروه‌های قومی مذهبی را به‌عنوان یک گروه اقلیت مدنظر قرار می‌دهد؛ به‌عنوان مثال، دیدگاه مک کویلان^۱ (۲۰۰۴) مبتنی بر این اصل است که مناسبات بین قومیت و دینداری را باید در چارچوب موقعیت آنان به‌عنوان یک گروه اقلیت تبیین کرد.

در عین حال، باید به گروه مهمی از نظریه‌ها نیز اشاره کرد که به نظریه جامعه‌پذیری، به‌طور عام و نظریه جامعه‌پذیری دینی، به‌طور خاص معطوف است که قدمت بسیار طولانی دارد و گروه گسترده‌ای از اندیشمندان علوم اجتماعی به آنها توجه کرده‌اند؛ به‌عنوان مثال، مید^۲ (۱۹۳۴) بر فرایند جامعه‌پذیری برپایه کنش متقابل نمادی تأکید می‌کند. این ایده اصلی را، که پیش‌تر، کولت سابی^۳ (۲۰۰۷) و ساپیر^۴ (۱۹۲۹) نیز مطرح کرده بودند، بعدها نیز نظریه‌پردازان دیگری، همچون وورف^۵ (۱۹۵۶)، اوانس و دیویس^۶ (۲۰۰۰) و تیلور^۷ (۲۰۰۳) توسعه و تکامل دادند. مطابق عقیده این صاحب‌نظران، برای دست‌یافتن به شناخت بهتری از فرایند

جامعه‌پذیری باید به چهار عنصر اصلی توجه کنیم: ۱) منبع جامعه‌پذیری (مدارس، خانواده و مؤسسات و نهادهای دینی مانند مساجد و کلیساها)، ۲) فرایند آموزش و یادگیری، ۳) هدف (که همان افرادی هستند که قرار است جامعه‌پذیر شوند) و ۴) نتیجه و محصول فرایند جامعه‌پذیری (Collet 2007; Sabe, 2007; Micherner, 1999; Regnerus, 2000). بدین ترتیب، چارچوب نظری پژوهش حاضر، مبتنی بر نظریه‌هایی است که اساساً به تغییرات اجتماعی و تحولات فرهنگی دوران جدید معطوف است و در قالب فرایندهایی همچون مدرنیسم و فردگرایی، سبب بروز تغییرات تدریجی و فزاینده در نظام ارزش‌ها و باورهای جوامع معاصر، از جمله در حوزه‌های دین و نگرش دینی شده‌اند که کمابیش درباره گروه‌های گوناگون قومی نیز کاربرد دارد. در همین چارچوب، روند فزاینده تجددگرایی و رشد مظاهر دنیای مدرن، مانند شهرنشینی و رشد مدرنیسم سبب شده است حتی استراتژی موسوم به «بمباران ایدئولوژیکی» (Arnot, 2002)، ابزارها و سازوکارهای رسمی جامعه‌پذیری دینی نیز با چالش‌های جدی مواجه شود. بر همین اساس، پژوهش حاضر در چارچوب این مبانی نظری می‌کوشد در حد خود، شواهد پژوهشی را برای مطالعه و بررسی مهم‌ترین الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با نگرش دینی گروه‌های قومی معرفی کند.

مبانی روش‌شناسی

مباحث تجربی این مقاله، مبتنی بر تجزیه و تحلیل‌های یک پژوهش تجربی و بررسی پیمایشی است. با توجه به تنوع و گستردگی جغرافیایی کشور ما و متناسب با بودجه و امکانات محدود پژوهشگران، مناطق کمابیش گوناگون انتخاب شده‌اند که تا حد زیادی، دربردارنده گستردگی جغرافیایی و تنوع‌های فرهنگی اجتماعی، به‌ویژه از نظر ترکیب‌های قومی بخش‌هایی از کشور ماست که می‌توان براساس آنها برخی از مهم‌ترین الگوهای مرتبط با موضوع پژوهش را فراتر از یک شهرستان و

در عین حال، باید به گروه مهمی از نظریه‌ها نیز اشاره کرد که به نظریه جامعه‌پذیری، به‌طور عام و نظریه جامعه‌پذیری دینی، به‌طور خاص معطوف است که قدمت بسیار طولانی دارد و گروه گسترده‌ای از اندیشمندان علوم اجتماعی به آنها توجه کرده‌اند؛ به‌عنوان مثال، مید^۲ (۱۹۳۴) بر فرایند جامعه‌پذیری برپایه کنش متقابل نمادی تأکید می‌کند. این ایده اصلی را، که پیش‌تر، کولت سابی^۳ (۲۰۰۷) و ساپیر^۴ (۱۹۲۹) نیز مطرح کرده بودند، بعدها نیز نظریه‌پردازان دیگری، همچون وورف^۵ (۱۹۵۶)، اوانس و دیویس^۶ (۲۰۰۰) و تیلور^۷ (۲۰۰۳) توسعه و تکامل دادند. مطابق عقیده این صاحب‌نظران، برای دست‌یافتن به شناخت بهتری از فرایند

¹ McQuillan

² Meed

³ Collet Sabe

⁴ Sapir

⁵ Whorf

⁶ Evans and Davis

⁷ Taylor

نیز ناظر بر حجاب و پوشش زنان در اماکن عمومی است؛ یعنی ابتدا نگرش به نوع حجاب و پوشش زنان در اماکن عمومی (شامل چادر، مقنعه، روسری، مخالفت با این انواع پوشش) و سپس چگونگی نگرش به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش خودشان نیز در طیف چهارگانه (کاملاً موافق، موافق، مخالف، کاملاً مخالف) سنجیده شده است. علاوه بر این، متغیرهای مستقل نیز شامل دو گروه عمده می‌شود: گروه اول، متغیرهای جمعیت‌شناختی مشتمل بر جنس (مردان و زنان)، محل سکونت (نقاط شهری و روستایی)، سن، وضعیت تأهل، تحصیلات (شامل بی‌سواد، ابتدایی، راهنمایی، دیپلم، فوق دیپلم، تحصیلات لیسانس و بالاتر) و گروه دوم، متغیرهای مرتبط با نگرش‌های جنسیتی که در این پژوهش برپایه چگونگی نگرش به اشتغال زنان در کار خارج از خانه در طیف چهارگانه (کاملاً موافق، موافق، مخالف، کاملاً مخالف) سنجیده شده‌اند.

ویژگی‌های نمونه پژوهش

چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد، جمعیت نمونه را تعداد ۵۲۰۰ نفر مردان و زنان ۱۵ساله و بیشتر، ساکن نقاط شهری و روستایی شهرستان‌های اسفراین، اهواز، بابلسر، بجنورد، خرم‌آباد، سقز، کامیاران، گنبدکاووس، محمودآباد و همدان تشکیل می‌دهد که ۵۱/۱ درصد آنها را جمعیت مردان و ۴۸/۹ درصد را نیز جمعیت زنان شامل می‌شوند. از نظر محل سکونت نیز ۶۳/۸ درصد جمعیت نمونه پژوهش، ساکن نقاط شهری و بقیه آنها نیز ساکن نقاط روستایی هستند. میانۀ سنی جمعیت نمونه نیز ۳۱/۹ سال است که با میانۀ سنی جمعیت کل کشور (حدود ۳۰ سال) تقریباً برابر و یکسان است. از نظر وضعیت تأهل نیز نزدیک به دوسوم جمعیت نمونه را افراد متأهل و قریب به یک‌سوم را نیز افراد مجرد تشکیل می‌دهند و نسبت افراد بی‌همسر در اثر طلاق و در اثر فوت همسر نیز بسیار ناچیز (به ترتیب، ۱/۶ درصد و ۲/۳ درصد) است. توزیع

در سطحی نسبتاً گسترده‌تر بررسی کرد. بر همین اساس، جمعیت نمونه این پژوهش پیمایشی را در مجموع، تعداد ۵۲۰۰ نفر مردان و زنان ۱۵ساله و بیشتر، ساکن مناطق شهری و روستایی در ۱۲ شهرستان، شامل شهرستان‌های اسفراین، اهواز، بابلسر، بجنورد، خرم‌آباد، رشت، سقز، کامیاران، گرگان، گنبدکاووس، محمودآباد و همدان تشکیل می‌دهد. حجم نمونه با استفاده از روش کوکران تعیین شد و برای گزینش نمونه‌ها نیز روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای به کار رفت. ابزار گردآوری اطلاعات و داده‌ها نیز پرسش‌نامه محقق‌ساخت بود. پس از گردآوری داده‌ها از نرم‌افزار SPSS برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد که نتایج آن در بخش بعدی بحث و بررسی می‌شود.

علاوه بر این، مهم‌ترین متغیر تابع یا وابسته، متغیر «نگرش دینی» است که در این پژوهش به چهار روش ذیل، سنجش و مطالعه شده است. ابتدا، از روش متداول در «برنامه بین‌المللی پیمایش اجتماعی» (ISSP)^۱ پژوهشگران برجسته معاصر، مانند جیکوب و کاتر^۲ (2013) استفاده شده است که در این روش، پاسخگویان، ارزیابی شخصی خودشان را درباره سطح دینداری خویش (یعنی خودشان را به‌طور کلی تا چه حد مذهبی و دیندار ارزیابی می‌کنند) در طیفی پنجگانه (خیلی زیاد، زیاد، کم، خیلی کم، اصلاً) در پرسش‌نامه اظهار کرده‌اند. برای بررسی جامع‌تر و سنجش دقیق‌تر متغیر تابع یا وابسته، از سه روش دیگر نیز استفاده شده است. روش دوم، ناظر بر سطح پایبندی عملی به واجبات دینی است؛ یعنی با بهره‌گیری از روش قبلی، در روش دوم نیز پاسخگویان، ارزیابی شخصی خودشان را درباره سطح پایبندی عملی خویش به انجام‌دادن واجبات دینی و دستورات شرعی، مانند نماز و روزه و غیره در طیفی پنج‌گانه (همیشه، اغلب اوقات، بعضی اوقات، خیلی کم، هیچ‌وقت) اظهار کرده‌اند. روش‌های سوم و چهارم

^۱ International Social Survey Programme (ISSP)

^۲ Jacob and Kater

راهنمایی؛ ۴۰ درصد، تحصیلات دیپلم و فوق دیپلم و حدود ۳۰ درصد نیز تحصیلات لیسانس و بیشتر دارند.

جمعیت نمونه برحسب سطح تحصیلات نشان می‌دهد کمتر از ۱۰ درصد، بی‌سواد؛ ۲۰ درصد، تحصیلات ابتدایی و

جدول ۱- توزیع جمعیت نمونه به تفکیک شهرستان‌های منتخب و جنس

Table 1- Distribution of population included in the survey by selected urban-rural areas and gender

مرد و زن	زن	مرد	شهرستان و محل سکونت
۴۰۰	۱۹۴	۲۰۶	شهرستان اسفراین
۴۶۱	۲۱۷	۲۴۴	شهرستان اهواز
۵۵۶	۲۷۰	۲۸۶	شهرستان بابلسر
۴۷۰	۲۳۵	۲۳۵	شهرستان بجنورد
۴۸۰	۲۴۰	۲۴۰	شهرستان خرم‌آباد
۴۱۴	۲۰۳	۲۱۱	شهرستان رشت
۳۰۰	۱۵۰	۱۵۰	شهرستان سقز
۳۰۰	۱۵۰	۱۵۰	شهرستان کامیاران
۵۱۹	۲۶۳	۲۵۶	شهرستان گرگان
۴۰۰	۲۱۱	۱۸۹	شهرستان گنبدکاووس
۴۰۰	۱۹۸	۲۰۲	شهرستان محمودآباد
۵۰۰	۲۳۲	۲۶۸	شهرستان همدان
۵۲۰۰	۲۵۸۹	۲۶۱۱	کل جمعیت نمونه

نتایج و یافته‌های پژوهش

نتایج مقدماتی و اولیه

چنان‌که در بخش روش‌شناسی نیز اشاره شد، در این پژوهش، چهار مؤلفه اصلی برای سنجش نگرش دینی به کار رفت و مطابق نتایج تجزیه و تحلیل‌ها، الگوهای کلی و مقدماتی ذیل را درباره این مؤلفه‌های چهارگانه نگرش دینی می‌توان استنتاج کرد. اول آنکه، بیشتر از دوپنجم تمامی گروه‌های قومی، سطح دینداری خود را در حد «زیاد و خیلی زیاد» ارزیابی کرده‌اند؛ اما تفاوت‌های زیادی نیز بین آنها مشاهده می‌شود: از یک‌سو، بیشترین میزان آن متعلق به دو گروه قومی مازنی و ترکمن است؛ به گونه‌ای که بیش از نیمی از آنان، سطح دینداری خود را در حد «زیاد و خیلی زیاد» ارزیابی کرده‌اند (به ترتیب، ۵۳ درصد و ۵۱ درصد). از سوی دیگر، بیش از یک‌دهم گروه‌های قومی کرد، لر و لک و ترک، سطح دینداری خود را

در حد «خیلی کم و اصلاً» ارزیابی کرده‌اند (حدود ۱۳ درصد) که بیشتر از دو برابر میزان آن در بین ترکمن‌ها و مازنی‌هاست. دوم آنکه، یکی دیگر از گزینه‌های سطح دینداری در این پژوهش، الگوی «نه مذهبی و نه غیرمذهبی» است که منعکس‌کننده نوعی تردید و دمدمی مزاجی دینی (Storm, 2009; Voas, 2009) است. تفاوت زیادی بین گروه‌های قومی در زمینه این الگو وجود دارد: بیشترین میزان آن متعلق به گیلک‌هاست؛ به گونه‌ای که ۱۵ درصد آنان، وضعیت دینداری خود را در حد «نه مذهبی و نه غیرمذهبی» ارزیابی کرده‌اند. این میزان در بین ترکمن‌ها و ترک‌ها و کردها نیز نسبتاً زیاد است (حدود یک‌دهم). برعکس، این الگوی «نه مذهبی و نه غیرمذهبی» در بین دو گروه قومی لک‌ها و لرها بسیار اندک و ناچیز، یعنی کمتر از ۵ درصد است؛ به عبارت دقیق‌تر، گیلک‌ها در حدود ۴ برابر بیشتر از لک‌ها و لرها، سطح

دینداری خود را در حد «نه مذهبی و نه غیرمذهبی» ارزیابی کرده‌اند. سوم آنکه، برپایه مؤلفه «انجام‌دادن واجبات دینی مانند نماز و روزه» نیز تفاوت‌های برجسته‌ای بین گروه‌های قومی به چشم می‌خورد. بیشترین میزان آن متعلق به سه گروه قومی مازنی و ترکمن و ترک است: ۷۵ درصد مازنی‌ها و ۷۰ درصد ترکمن‌ها و ترک‌ها معتقدند واجبات دینی را «همیشه یا اغلب اوقات» انجام می‌دهند؛ در حالی که این نسبت فقط حدود یک‌سوم لرها و یک‌چهارم لک‌ها را در برمی‌گیرد؛ به عبارت دیگر، نزدیک به یک‌سوم لک‌ها و لرها اظهار داشته‌اند که واجبات دینی را خیلی کم یا اصلاً» انجام می‌دهند که سه برابر، بیشتر از میزان آن در بین مازنی‌ها و ترکمن‌هاست.

چهارم آنکه، از نظر نحوه نگرش به نوع حجاب و پوشش زنان در مکان‌های عمومی نیز تفاوت‌های زیادی بین گروه‌های قومی مشاهده می‌شود: بیشترین نگرش مثبت به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین مازنی‌ها و سپس در بین ترک‌ها و ترکمن‌ها وجود دارد؛ به عبارت دقیق‌تر، نیمی از مازنی‌ها و بیش از یک‌سوم ترک‌ها و ترکمن‌ها، چادر را مناسب‌ترین حجاب برای زنان می‌دانند؛ در حالی که این نسبت فقط حدود یک‌چهارم سایر گروه‌های قومی مدنظر را شامل می‌شود؛ یعنی مازنی‌ها دو برابر بیشتر از لک‌ها، گیلک‌ها، لرها و کردها به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند. در عوض، برخی از گروه‌های قومی، تمایل بیشتری به انواع ملایم‌تر پوشش زنان، مانند مقنعه و روسری

دارند؛ مثلاً حدود دویستم گیلک‌ها و کردها و لرها، پوشش روسری را ترجیح می‌دهند. علاوه بر این، تفاوت‌های زیادی بین گروه‌های قومی از نظر مخالفت با این انواع پوشش وجود دارد که بیشترین و شدیدترین تفاوت در مقایسه گروه‌های قومی گیلک و لک با گروه قومی مازنی‌ها مشاهده می‌شود: میزان مخالفت با این انواع پوشش در بین گیلک‌ها و لک‌ها (یعنی نزدیک به یک‌پنجم)، حدود سه برابر، بیشتر از میزان آن در بین مازنی‌هاست. پنجم آنکه، بیشتر از نیمی از تمامی گروه‌های قومی، به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش خودشان، نگرش مثبت دارند؛ اما تفاوت‌های زیادی نیز از این نظر بین گروه‌های قومی ملاحظه می‌شود: از یک‌سو، بیشترین میزان آن متعلق به گروه قومی گیلک است؛ به‌گونه‌ای که نزدیک به ۹۰ درصد آنان به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش خودشان، نگرش مثبت دارند؛ در حالی که این نسبت فقط نیمی از ترک‌ها را در برمی‌گیرد. نکته مهم در این زمینه، مربوط به نحوه نگرش گروه قومی مازنی‌هاست؛ بیشترین تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر متعلق به مازنی‌هاست (همچنان‌که در نکته قبلی نیز اشاره شد)؛ با وجود این، چهارپنجم آنها همچنان معتقدند که تصمیم‌گیری درباره نوع حجاب، یکی از حقوق زنان است. علاوه بر این، سه‌چهارم ترکمن‌ها و ۷۰ درصد لرها و لک‌ها نیز به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش خودشان، نگرش مثبت دارند.

جدول ۲- نحوه نگرش به مؤلفه‌های چهارگانه مرتبط با دین و دینداری به تفکیک گروه‌های قومی

Table 2- Religiosity and religious attitudes by ethnic groups

مازنی	لک	لر	گیلک	کرد	ترکمن	ترک	مؤلفه‌های چهارگانه نگرش دینی
میزان دینداری							
۱۴,۹	۲,۱	۴,۷	۹,۲	۱۰,۷	۹,۶	۸,۴	- خیلی زیاد
۳۸,۱	۴۱,۵	۳۷,۴	۳۳,۶	۳۴,۶	۴۱,۳	۳۷,۱	- زیاد
۳۱,۴	۴۲,۷	۴۲,۰	۲۹,۸	۲۷,۶	۲۹,۷	۳۰,۴	- کم
۶,۲	۱۲,۴	۱۱,۸	۷,۶	۱۰,۷	۴,۶	۱۰,۷	- خیلی کم
۱,۹	۰,۴	۰,۵	۲,۶	۵,۶	۱,۸	۱,۷	- اصلاً
۷,۶	۰,۸	۳,۶	۱۵,۰	۱۰,۷	۱۲,۵	۱۱,۳	- نه مذهبی نه غیرمذهبی
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	- جمع
انجام‌دادن واجبات دینی							
۴۶,۲	۴,۶	۱۴,۳	۳۲,۹	۳۰,۵	۳۴,۶	۳۳,۹	- همیشه
۲۷,۷	۲۱,۲	۲۲,۵	۲۸,۶	۲۷,۹	۳۴,۲	۳۴,۲	- غالباً
۱۷,۴	۴۵,۲	۳۳,۲	۱۹,۶	۲۲,۳	۱۹,۵	۱۶,۲	- بعضاً
۶,۲	۲۷,۴	۲۵,۳	۱۴,۸	۱۲,۴	۷,۶	۱۲,۵	- خیلی کم
۲,۴	۱,۷	۳,۳	۳,۵	۷,۰	۳,۵	۲,۹	- اصلاً
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	- جمع
نوع حجاب زنان در مکان‌های عمومی							
۵۰,۰	۲۳,۲	۲۶,۴	۲۳,۵	۲۶,۶	۳۵,۲	۳۸,۳	- پوشش چادر
۱۷,۳	۲۹,۵	۲۵,۳	۱۵,۷	۲۶,۵	۲۲,۷	۲۸,۱	- پوشش مقنعه
۲۵,۲	۳۲,۰	۳۷,۱	۴۱,۸	۳۷,۲	۲۸,۲	۲۳,۲	- پوشش روسری
۶,۳	۱۵,۴	۱۱,۰	۱۷,۲	۹,۳	۱۲,۷	۱۰,۴	- مخالفت
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	- جمع
تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب							
۴۰,۳	۲۶,۶	۱۹,۰	۴۷,۵	۲۳,۱	۳۳,۰	۱۸,۰	- کاملاً موافق
۳۹,۶	۴۲,۳	۵۱,۹	۳۹,۷	۳۹,۷	۴۲,۵	۳۱,۹	- موافق
۱۵,۵	۷,۵	۱۴,۶	۱۰,۵	۲۸,۹	۱۷,۷	۲۸,۴	- مخالف
۳,۹	۲۳,۷	۱۴,۳	۱,۱	۸,۲	۶,۶	۲۰,۳	- کاملاً مخالف
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	- جمع

حاضر، چهار نکته اصلی ذیل را می‌توان استنباط کرد: اول اینکه، در تمامی گروه‌های قومی، زنان بیشتر از مردان، سطح دینداری بالاتری دارند و واجبات دینی، مانند نماز و روزه را نیز بیشتر از مردان انجام می‌دهند. این الگو در مقایسه مردان و زنان تمامی گروه‌های قومی مدنظر دیده می‌شود. دوم اینکه، تفاوت جنسیتی مذکور درباره تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند؛ اما شدت این

نگرش دینی گروه‌های قومی برحسب جنس و محل سکونت آیا الگوهای کلی مذکور درباره نگرش دینی گروه‌های قومی، تابعی از متغیر جنس و محل سکونت است؟ به عبارت دقیق‌تر، آیا مردان و زنان و همچنین روستاییان و شهرنشینان هر یک از گروه‌های قومی، نگرش دینی متفاوت یا مشابه دارند؟ در پاسخ به این پرسش اساسی و مطابق نتایج تجزیه و تحلیل‌های پژوهش

خودشان هستند.

چهارم اینکه، متغیر محل سکونت نیز تأثیرات تعیین‌کننده‌ای بر نگرش دینی تمامی گروه‌های قومی دارد؛ روستاییان بیشتر از شهرنشینان، نگرش دینی محکم‌تری دارند. این تأثیرگذاری متغیر محل سکونت بر دو مؤلفه اول نیز صدق می‌کند؛ به‌گونه‌ای که هم «دینداری در حد زیاد و خیلی زیاد» و هم «انجام‌دادن واجبات دینی به‌طور همیشه و اغلب» در بین روستاییان بیشتر از شهرنشینان است؛ با وجود این، میزان تأثیرگذاری متغیر محل سکونت بر دو مؤلفه مرتبط با حجاب و پوشش زنان، بیشتر است؛ به‌عنوان مثال، روستاییان ترک، دو برابر بیشتر از شهرنشینان هم‌قوم خویش، مخالف حق زنان برای تصمیم‌گیری درباره نوع حجاب هستند. نکته مهم اینکه، این الگو در بین گروه قومی مازنی، بارزتر است. روستاییان مازنی، دو برابر بیشتر از شهرنشینان هم‌قوم خویش با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب مخالف هستند. علاوه بر این، آنها تقریباً دو برابر بیشتر از شهرنشینان هم‌قوم خویش اساساً به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر معتقدند. به نظر می‌رسد این تفاوت‌های برجسته شهری-روستایی در این واقعیت ریشه دارد که فرهنگ سنتی و اقتصاد معیشتی در مناطق روستایی مازندران، بیشتر رایج و غالب است؛ بنابراین، روستاییان آن نیز به‌طور محسوس‌تری، ویژگی‌های فرهنگ روستایی، مانند تعلقات دینی محکم‌تر را منعکس می‌کنند. به هر حال، در برخی گروه‌های قومی، مخصوصاً گیلک‌ها، لرها و لک‌ها، تفاوت زیادی بین مناطق شهری و روستایی از نظر این مؤلفه‌های مرتبط با دین و دینداری ملاحظه نمی‌شود؛ به‌گونه‌ای که روستاییان و شهرنشینان، رویکرد کمابیش همانند یکدیگر به نوع حجاب و تصمیم‌گیری زنان درباره نوع پوشش دارند. این وضعیت را نیز می‌توان تا حدودی اینگونه تبیین کرد که در دوران معاصر، براساس تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌های فراگیر و همچنین متأثر از فشارهای زیاد ناشی از مشکلات اقتصادی و تنگناهای مالی، تفاوت‌های معمول و سنتی شهر و روستا تا حد زیادی فروکش کرده و نوعی همگرایی بین روستاییان و شهرنشینان از نظر نگرش‌های

تفاوت جنسیتی در گروه‌های قومی یکسان نیست؛ یعنی در برخی گروه‌های قومی، این تفاوت جنسیتی بسیار برجسته است. این الگو مخصوصاً در دو گروه قومی لر و لک مشهود است: زنان لر و لک، سه برابر بیشتر از مردان هم‌قوم خویش، «دینداری در حد زیاد و خیلی زیاد» دارند و دو برابر بیشتر از آنان واجبات دینی، مانند نماز و روزه را انجام می‌دهند. برعکس، در سایر گروه‌های قومی، زنان، سطح دینداری بالاتری نسبت به مردان دارند و واجبات دینی، مانند نماز و روزه را بیشتر از مردان انجام می‌دهند؛ اما این تفاوت جنسیتی، چندان زیاد نیست.

سوم اینکه، نقش متغیر جنس در دو مؤلفه دیگر مرتبط با حجاب و پوشش زنان، کاملاً متفاوت است؛ یعنی در تمامی گروه‌های قومی، مردان بیشتر از زنان به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر معتقدند و مخالف تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش خودشان هستند. این الگو در مقایسه مردان و زنان تمامی گروه‌های قومی مدنظر وجود دارد؛ با وجود این، شدت این تفاوت‌های جنسیتی نیز در تمامی گروه‌های قومی یکسان نیست؛ از یک‌سو، این تفاوت‌های جنسیتی در بین معدودی از گروه‌های قومی، اندک است که به‌طور عمده بر مؤلفه اول، یعنی نگرش به نوع حجاب صدق می‌کند؛ مثلاً مردان و زنان ترکمن به میزان کمابیش یکسان (حدود یک‌سوم)، مردان و زنان کرد به میزان کمابیش یکسان (حدود یک‌چهارم) و مردان و زنان مازنی به میزان کمابیش یکسان (حدود نیمی از آنها) به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر معتقدند. از سوی دیگر، این تفاوت‌های جنسیتی در سایر گروه‌های قومی بسیار زیاد است؛ مثلاً مردان لک، سه برابر بیشتر از زنان هم‌قوم خویش و مردان لر، دو برابر بیشتر از زنان هم‌قوم خویش به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر معتقدند. نکته مهم اینکه، این تفاوت جنسیتی درباره دومین مؤلفه مرتبط با حجاب، یعنی حق زنان برای تصمیم‌گیری درباره نوع حجاب در بین تمامی گروه‌های قومی، به مراتب برجسته‌تر می‌شود؛ به‌عنوان مثال، مردان ترکمن و لک و مازنی، سه برابر بیشتر از زنان هم‌قوم خویش، مخالف تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب و پوشش

دینی شکل گرفته است و حتی در برخی موارد، روستاها گوی رقابت را از شهرها نیز ربوده‌اند.

جدول ۳- نگرش دینی گروه‌های قومی به تفکیک جنس و محل سکونت

Table 3- Religious attitude of ethnic groups by gender and place of residence

مؤلفه‌های چهارگانه نگرش دینی	ترک	ترکمن	کرد	گیلک	لر	لک	مازنی
مذهبی و دیندار در حد «زیاد و خیلی زیاد»							
- مردان	۴۵،۰	۴۷،۸	۴۲،۹	۳۸،۹	۲۳،۱	۲۰،۲	۴۶،۷
- زنان	۴۵،۹	۵۳،۹	۴۷،۷	۴۵،۷	۶۱،۸	۶۶،۴	۵۹،۶
- نقاط شهری	۴۱،۴	۴۸،۲	۴۳،۳	۴۱،۴	۴۰،۸	۴۲،۵	۴۶،۵
- نقاط روستایی	۵۴،۶	۵۵،۱	۵۰،۷	۴۲،۹	۴۳،۷	۴۳،۷	۵۹،۲
انجام‌دادن واجبات دینی «همیشه و اغلب»							
- مردان	۶۴،۸	۶۳،۷	۵۵،۱	۵۰،۷	۲۳،۲	۱۶،۸	۶۷،۱
- زنان	۷۱،۹	۷۵،۱	۶۱،۶	۵۹،۹	۵۰،۱	۳۴،۴	۸۰،۹
- نقاط شهری	۶۵	۶۸	۵۲،۸	۶۱،۲	۳۷،۴	۲۵،۴	۷۰،۹
- نقاط روستایی	۷۵	۷۱،۲	۷۳،۳	۶۲،۰	۳۹،۸	۲۷،۱	۷۶،۸
«چادر» به‌عنوان حجاب زنان							
- مردان	۴۳،۱	۳۵،۸	۲۷،۰	۲۷،۶	۳۴،۴	۳۴،۵	۵۲،۷
- زنان	۳۳،۳	۳۵،۱	۲۶،۲	۲۰،۳	۱۸،۰	۱۲،۳	۴۸،۶
- نقاط شهری	۳۳،۸	۴۰،۸	۲۴	۲۰،۴	۲۵،۸	۲۱،۵	۳۷،۲
- نقاط روستایی	۴۸،۱	۲۵،۹	۳۳،۶	۲۶،۵	۲۶،۸	۲۵،۰	۶۳،۶
نگرش منفی به تصمیم‌گیری زنان درباره حجاب							
- مردان	۵۷،۵	۳۶،۰	۴۵،۴	۱۸،۷	۳۴،۴	۴۶،۲	۲۸،۰
- زنان	۳۹،۸	۱۲،۲	۲۸،۷	۹،۹	۲۳،۰	۱۶،۴	۱۰،۶
- نقاط شهری	۳۳،۳	۲۱،۹	۳۵،۳	۱۱،۱	۲۷،۰	۳۰،۱	۱۳،۴
- نقاط روستایی	۶۳	۲۸،۳	۴۱،۹	۱۲	۲۸،۲	۳۲،۲	۲۵،۳

نگرش دینی گروه‌های قومی بر حسب سطح تحصیلات

آیا متغیر سطح تحصیلات، عنصر تعیین‌کننده‌ای بر نگرش دینی گروه‌های قومی است؟ به عبارت دقیق‌تر، افراد برخوردار از سطح سواد و تحصیلات یکسان در بین گروه‌های قومی، نگرش دینی متفاوت یا مشابه دارند؟ در پاسخ به این پرسش اساسی و مطابق نتایج تجزیه و تحلیل‌ها، نکات اصلی ذیل استنباط می‌شود: نکته اول اینکه، در تمامی گروه‌های قومی، این قاعده و الگوی مشترک ملاحظه می‌شود که هم‌زمان با افزایش سطح سواد، از شدت و قوت نگرش دینی و دینداری کاسته می‌شود؛ مثلاً میزان دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» در بین بی‌سوادان، تقریباً دو برابر بیشتر از میزان آن در بین

تحصیل‌کردگان دانشگاهی است. این الگو، کمابیش بر تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند. نکته دوم اینکه، الگوی مذکور درباره نحوه نگرش به حجاب و پوشش زنان نیز صدق می‌کند؛ یعنی از یک‌سو، بیشترین میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین کم‌سوادان و بی‌سوادان مشاهده می‌شود. از سوی دیگر، هرچه به سطوح بالاتر تحصیلات می‌رویم، از شدت این تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر کاسته می‌شود و در عوض، تمایل به انواع ملایم‌تر پوشش، مانند روسری برجسته‌تر می‌شود؛ به‌عنوان مثال، میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین بی‌سوادان در مقایسه با تحصیل‌کردگان دانشگاهی در

برخی گروه‌های قومی، مانند لک‌ها و لرها و ترک‌ها بیشتر از سه برابر و در سایر گروه‌های قومی، شامل مازنی‌ها و ترکمن‌ها و کردها بیشتر از دو برابر است. تنها گروه قومی که این الگوی کلی بر آنها صدق می‌کند؛ اما شدت تأثیر تحصیلات، چندان برجسته نیست، گروه قومی گیلک است و علت عمده آن نیز این نکته است که حتی نسبت بسیار اندکی از بی‌سوادان آنها (یعنی فقط یک‌سوم آنان) به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند. درحقیقت، میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین بی‌سوادان اغلب گروه‌های قومی دیگر، بیشتر از دو برابر میزان آن در بین بی‌سوادان گیلک است.

نکته سوم اینکه، داده‌ها نشان می‌دهد سطح تحصیلات عالی و دانشگاهی تا حدودی، نوعی همگرایی قومی^۱ در زمینه نگرش دینی ایجاد کرده است؛ یعنی تحصیل‌کردگان دانشگاهی گروه‌های قومی مختلف، نگرش دینی کمابیش یکسان و مشابه همدیگر دارند؛ به‌عنوان مثال، میزان دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی تمامی گروه‌های قومی به کمترین و پایین‌ترین میزان تنزل می‌کند و علاوه بر این، میزان دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی تقریباً تمامی گروه‌های قومی، کمابیش یکسان و مشابه همدیگر (یعنی، حدود دوپنجم) است؛ مثال دیگر اینکه، این الگوی همگرایی قومی ناشی از تحصیلات عالی، در زمینه نحوه نگرش نسبت به حجاب و پوشش زنان نیز دیده می‌شود؛ یعنی علاوه بر اینکه در بین تمامی گروه‌های قومی، هم‌زمان با افزایش سطح تحصیلات از میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر کاسته می‌شود، این میزان بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی تقریباً تمامی گروه‌های قومی، کمابیش یکسان و مشابه همدیگر است؛ به‌گونه‌ای که در حدود یک‌پنجم آنها به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند. نکته چهارم اینکه، تنها استثنای مهم درباره الگوی مذکور درباره همگرایی قومی ناشی از تحصیلات عالی مربوط به وضعیت گروه قومی

مازنی است؛ یعنی در بین این گروه قومی نیز هم‌زمان با افزایش سطح تحصیلات هم از قوت دینداری و هم از شدت تمایل به حجاب چادر کاسته می‌شود؛ اما واقعیت این است که حتی در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی مازنی نیز این تمایلات دینی تقریباً زیاد است: قریب نیمی از آنان، دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» دارند و بیش از یک‌سوم آنان به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر معتقد هستند. این میزان‌ها در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی مازنی، به مراتب بیشتر از میزان‌های مشابه آن در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی سایر گروه‌های قومی است؛ مثلاً میزان تمایل تحصیل‌کردگان دانشگاهی مازنی به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر، بیشتر از دو برابر میزان آن در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی لک و لر و ترکمن و گیلک است. مثال جالب‌تر اینکه، میزان تمایل تحصیل‌کردگان دانشگاهی مازنی به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تقریباً مشابه و مساوی با میزان آن در بین بی‌سوادان گیلک است. نکته پایانی اینکه، دو مؤلفه دینی دیگر، یعنی انجام‌دادن واجبات دینی، مانند نماز و روزه و همچنین نحوه نگرش به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب نیز تا حد زیادی از متغیر سطح تحصیلات متأثر است؛ یعنی هم‌زمان با افزایش سطح تحصیلات، هم شدت و قوت انجام‌دادن وظایف دینی و هم مخالفت با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب رو به کاهش می‌گذارد. این دو الگو، کمابیش بر تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند؛ اما شدت و ضعف آن در گروه‌های قومی یکسان نیست؛ مثلاً در حدود دوسوم بی‌سوادان لر و لک، واجبات دینی را به‌صورت «همیشه و اغلب» انجام می‌دهند که این میزان در بین تحصیل‌کردگان دانشگاهی هم‌قوم آنان تا حد زیادی به کمتر از یک‌پنجم تقلیل می‌یابد؛ در حالی که این تفاوت در برخی گروه‌های قومی، مانند مازنی‌ها و ترک‌ها به نسبت کمتر است؛ زیرا حتی میزان زیادی، یعنی بیش از دوسوم تحصیل‌کردگان دانشگاهی آنان نیز واجبات دینی را به‌صورت «همیشه و اغلب» انجام می‌دهند. مثال دیگر، مربوط به تأثیرگذاری متغیر تحصیلات بر نحوه نگرش به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب است. این تأثیرگذاری در تمامی

^۱ Ethnic convergence

هم قوم خویش و بی سوادان لر و لک و ترکمن نیز بیشتر از پنج برابر تحصیل کردگان دانشگاهی هم قوم خویش، مخالف تصمیم گیری زنان درباره نوع حجاب هستند.

گروه های قومی برجسته است؛ اما شدت تأثیر آن در همه گروه های قومی یکسان نیست: بی سوادان ترک و مازنی، دو برابر بیشتر از تحصیل کردگان دانشگاهی هم قوم خویش؛ بی سوادان گیلک، سه برابر بیشتر از تحصیل کردگان دانشگاهی

جدول ۴- نگرش دینی گروه های قومی به تفکیک سطح تحصیلات

Table 4- Religious attitude of ethnic groups by level of education

مازنی	لک	لر	گیلک	کرد	ترکمن	ترک	مؤلفه های چهارگانه نگرش دینی
مذهبی و دیندار در حد «زیاد و خیلی زیاد»							
۸۴,۰	۷۱,۴	۵۸,۹	۶۶,۷	۷۶,۶	۹۰,۶	۷۶,۰	بی سواد
۶۶,۴	۳۳,۳	۶۷,۶	۵۲,۷	۶۱,۷	۸۳,۴	۵۵,۹	ابتدایی
۶۶,۴	۳۳,۳	۴۴,۱	۴۳,۳	۵۲,۵	۶۳,۸	۵۱,۸	راهنمایی
۴۳,۷	۵۶,۱	۳۵,۵	۴۴,۳	۴۱,۹	۵۲,۲	۳۷,۵	دبیرستان
۴۶,۸	۴۰,۱	۳۴,۳	۴۱,۳	۴۳,۹	۳۴,۴	۵۳,۳	فوق دیپلم
۷۴,۸	۳۷,۱	۴۰,۴	۳۷,۸	۳۸,۶	۴۱,۵	۳۸,۰	لیسانس و بالاتر
انجام دادن واجبات دینی «همیشه و اغلب»							
۹۴	۶۴,۳	۷۰,۶	۸۳,۳	۸۰,۰	۹۶,۹	۹۲,۰	بی سواد
۸۷,۷	۵۱,۵	۶۴,۷	۶۰,۵	۶۸,۳	۸۹,۶	۷۶,۵	ابتدایی
۷۸,۴	۲۴,۲	۲۹,۴	۴۶,۷	۶۴,۱	۷۸,۷	۷۷,۸	راهنمایی
۷۱,۱	۱۸,۵	۳۵,۵	۶۴,۴	۶۱,۴	۶۷,۳	۵۹,۷	دبیرستان
۷۰,۰	۱۵,۹	۳۴,۶	۶۱,۹	۵۶,۱	۶۲,۱	۶۸,۹	فوق دیپلم
۶۸,۱	۱۴,۱	۲۱,۲	۶۳,۶	۵۰,۰	۶۳,۸	۶۴,۱	لیسانس و بالاتر
«چادر» به عنوان حجاب زنان							
۹۰,۰	۹۴,۳	۶۴,۷	۳۳,۳	۴۰	۴۳,۸	۸۴,۰	بی سواد
۷۵,۶	۵۴,۵	۴۱,۲	۳۱,۶	۴۰	۶۶,۷	۴۷	ابتدایی
۷۵,۹	۲۵,۸	۵۰	۲۳,۳	۲۵,۲	۵۹,۶	۵۵,۶	راهنمایی
۴۶,۳	۱۶,۲	۲۳,۷	۲۶,۸	۲۷,۴	۴۱,۶	۲۳,۶	دبیرستان
۳۸,۵	۱۵,۹	۱۷,۶	۲۱,۰	۲۳,۵	۲۸,۷	۴۶,۷	فوق دیپلم
۳۶,۷	۱۴,۹	۱۶,۱	۱۵,۸	۲۳,۵	۲۰,۸	۲۹,۶	لیسانس و بالاتر
نگرش منفی به تصمیم گیری زنان درباره حجاب							
۳۶,۴	۹۶,۸	۷۰,۶	۳۳,۳	۶۳,۷	۶۲,۵	۸۴,۰	بی سواد
۱۵,۶	۷۵,۸	۵۲,۹	۲۱,۳	۴۶,۳	۳۵,۴	۶۷,۶	ابتدایی
۲۵,۹	۳۵	۴۴,۱	۱۳,۳	۴۴,۷	۳۶,۲	۵۹,۳	راهنمایی
۱۹,۳	۲۸,۸	۳۵,۵	۱۱,۴	۳۹,۹	۲۶,۵	۳۸,۹	دبیرستان
۱۷,۲	۲۰	۲۴,۰	۱۵,۹	۳۸,۴	۲۳	۴۶,۷	فوق دیپلم
۱۶,۷	۸,۹	۱۱,۰	۹,۸	۲۷,۷	۱۳,۵	۴۱,۵	لیسانس و بالاتر

نگرش دینی متفاوت یا مشابه دارند؟ برپایه نتایج تجزیه و تحلیل ها و در پاسخ به این پرسش اساسی، نکات اصلی ذیل استنباط می شود: نکته اول اینکه، در تمامی

نگرش دینی گروه های قومی بر حسب متغیر سن

آیا نگرش دینی گروه های قومی، تابعی از متغیر سن است؟ به عبارت دقیق تر، آیا افراد سنین مختلف در بین گروه های قومی،

گروه‌های قومی این قاعده و الگوی مشترک ملاحظه می‌شود که هم‌زمان با افزایش سن، بر شدت و قوت نگرش دینی و دینداری افزوده می‌شود؛ مثلاً، میزان دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» در بین بزرگسالان بالای ۵۰ سال، بیش از دو برابر میزان آن در بین جوانان ۱۵-۲۴ ساله است. این الگو، کمابیش در اغلب گروه‌های قومی مشاهده می‌شود. مثال دیگر، مربوط به تأثیرگذاری متغیر سن بر مؤلفه انجام‌دادن واجبات دینی، مانند نماز و روزه است: هم‌زمان با افزایش سن افراد، شدت و قوت انجام‌دادن وظایف دینی، مانند نماز و روزه نیز روند صعودی دارد. این الگو نیز کمابیش بر تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند؛ مثلاً کمتر از یک‌سوم جوانان ۱۵-۲۴ ساله لر و لک و کمتر از نیمی از جوانان ۱۵-۲۴ ساله کرد و گیلک، واجبات دینی را به‌صورت «همیشه و اغلب» انجام می‌دهند؛ در حالی که این نسبت در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله هم‌قوم آنان، تقریباً دو برابر افزایش می‌یابد.

نکته دوم اینکه، الگوی مذکور درباره نحوه نگرش به حجاب و پوشش زنان نیز صدق می‌کند؛ یعنی بیشترین میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در افراد مسن و بزرگسال مشاهده می‌شود؛ در حالی که در سنین کمتر، از شدت این تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر کاسته می‌شود و در عوض، تمایل به انواع ملایم‌تر پوشش، مانند روسری بیشتر می‌شود. البته این الگو، کمابیش در تمامی گروه‌های قومی ملاحظه می‌شود؛ اما در برخی گروه‌های قومی برجسته‌تر است؛ در حالی که در برخی گروه‌های قومی، چندان برجسته نیست؛ به‌عنوان مثال، کمتر از یک‌پنجم جوانان ۱۵-۲۴ ساله لر و لک به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند؛ در حالی که این نسبت در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله هم‌قوم آنها به‌طور بسیار برجسته‌ای به بیشتر از سه برابر افزایش می‌یابد. برعکس، در برخی گروه‌های قومی،

مخصوصاً ترکمن‌ها، این الگو چندان برجسته نیست که علت عمده آن نیز این است که حتی بزرگسالان آنها نیز تمایل اندکی به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر دارند؛ به عبارت دقیق‌تر، تنها حدود یک‌سوم بزرگسالان بالای ۵۰ ساله ترکمن و گیلک متمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر هستند؛ در حالی که این نسبت در بین افراد هم‌سن آنها در اغلب گروه‌های دیگر، بیشتر از دو برابر است. نکته سوم اینکه، متغیر سن افراد گروه‌های قومی، تأثیرات تعیین‌کننده‌ای بر نحوه نگرش آنها به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب نیز دارد؛ یعنی نسبت کمتری از افراد جوان‌تر با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب مخالف هستند؛ اما هم‌زمان با افزایش سن، میزان این مخالفت افزایش می‌یابد. این الگو، کمابیش درباره تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند؛ اما شدت و ضعف آن در گروه‌های قومی یکسان نیست؛ مثلاً فقط کمتر از یک‌پنجم جوانان ۱۵-۲۴ ساله لر و لک با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب مخالف هستند؛ اما این نسبت در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله هم‌قوم آنها تا حد زیادی به بیشتر از سه برابر افزایش می‌یابد. همچنین، بزرگسالان بالای ۵۰ ساله ترکمن، ترک و مازنی، بیش از دو برابر جوانان ۱۵-۲۴ ساله هم‌قوم خویش، مخالف تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب هستند. تنها گروه قومی که این الگوی کلی بر آنها صدق می‌کند؛ اما شدت تأثیر متغیر سن در آن، چندان برجسته نیست، گروه قومی گیلک است و علت عمده آن نیز این است که حتی نسبت بسیار اندکی از بزرگسالان بالای ۵۰ ساله، یعنی کمتر از یک‌پنجم آنان مخالف تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب هستند. در واقع، میزان مخالفت با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله تقریباً تمامی گروه‌های قومی دیگر، بیشتر از سه برابر میزان آن در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله گیلک است.

ملاحظه می‌شود که هم‌زمان با افزایش سن، بر شدت و قوت نگرش دینی و دینداری افزوده می‌شود؛ مثلاً، میزان دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» در بین بزرگسالان بالای ۵۰ سال، بیش از دو برابر میزان آن در بین جوانان ۱۵-۲۴ ساله است. این الگو، کمابیش در اغلب گروه‌های قومی مشاهده می‌شود. مثال دیگر، مربوط به تأثیرگذاری متغیر سن بر مؤلفه انجام‌دادن واجبات دینی، مانند نماز و روزه است: هم‌زمان با افزایش سن افراد، شدت و قوت انجام‌دادن وظایف دینی، مانند نماز و روزه نیز روند صعودی دارد. این الگو نیز کمابیش بر تمامی گروه‌های قومی صدق می‌کند؛ مثلاً کمتر از یک‌سوم جوانان ۱۵-۲۴ ساله لر و لک و کمتر از نیمی از جوانان ۱۵-۲۴ ساله کرد و گیلک، واجبات دینی را به‌صورت «همیشه و اغلب» انجام می‌دهند؛ در حالی که این نسبت در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله هم‌قوم آنان، تقریباً دو برابر افزایش می‌یابد.

نکته دوم اینکه، الگوی مذکور درباره نحوه نگرش به حجاب و پوشش زنان نیز صدق می‌کند؛ یعنی بیشترین میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در افراد مسن و بزرگسال مشاهده می‌شود؛ در حالی که در سنین کمتر، از شدت این تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر کاسته می‌شود و در عوض، تمایل به انواع ملایم‌تر پوشش، مانند روسری بیشتر می‌شود. البته این الگو، کمابیش در تمامی گروه‌های قومی ملاحظه می‌شود؛ اما در برخی گروه‌های قومی برجسته‌تر است؛ در حالی که در برخی گروه‌های قومی، چندان برجسته نیست؛ به‌عنوان مثال، کمتر از یک‌پنجم جوانان ۱۵-۲۴ ساله لر و لک به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند؛ در حالی که این نسبت در بین بزرگسالان بالای ۵۰ ساله هم‌قوم آنها به‌طور بسیار برجسته‌ای به بیشتر از سه برابر افزایش می‌یابد. برعکس، در برخی گروه‌های قومی،

جدول ۵- نگرش دینی گروه‌های قومی به تفکیک متغیر سن

Table 5- Religious attitude of ethnic groups by age

مألفه‌های چهارگانه نگرش دینی	ترک	ترکمن	کرد	گیلک	لر	لک	مازنی
مذهبی و دیندار در حد «زیاد و خیلی زیاد»							
۱۹-۱۵	۲۶,۶	۴۶,۱	۳۲,۱	۲۱,۶	۳۰,۴	۳۷,۱	۲۸,۸
۲۴-۲۰	۲۹,۴	۴۷,۹	۳۷,۲	۳۶,۰	۳۳,۸	۳۹,۲	۴۰,۳
۲۹-۲۵	۲۹,۸	۴۹,۴	۳۸,۱	۴۲,۷	۳۹,۷	۳۹,۴	۴۴,۱
۳۴-۳۰	۴۱,۷	۴۵,۸	۴۰,۵	۴۰,۳	۳۹,۰	۴۱,۵	۴۳,۲
۳۹-۳۵	۵۵,۹	۴۷,۷	۴۳,۳	۴۴,۴	۵۰,۶	۴۲,۸	۵۷,۹
۴۴-۴۰	۵۱,۵	۴۸,۵	۵۳,۲	۴۸,۲	۵۳,۸	۴۳,۱	۶۶,۰
۴۹-۴۵	۵۷,۹	۶۱,۱	۵۵,۰	۴۹,۵	۵۲,۹	۴۷,۳	۷۲,۲
۵۰ سال به بالا	۶۲,۳	۸۶,۰	۶۵,۰	۶۲,۷	۶۰,۰	۷۱,۴	۷۵,۹
انجام دادن واجبات دینی «همیشه و اغلب»							
۱۹-۱۵	۴۸,۹	۶۴,۳	۴۷,۴	۴۰,۵	۲۸,۸	۱۸,۵	۵۵,۰
۲۴-۲۰	۵۱,۹	۶۲,۵	۵۴,۹	۵۱,۳	۳۱,۶	۲۲,۲	۵۷,۶
۲۹-۲۵	۵۸,۹	۶۸,۲	۴۶,۷	۶۰,۳	۳۵,۶	۲۸,۲	۷۰,۹
۳۴-۳۰	۶۸,۳	۷۵	۵۰,۷	۵۹,۶	۳۹,۰	۲۹,۲	۷۷
۳۹-۳۵	۶۹,۴	۷۰,۵	۵۸,۷	۵۹,۱	۴۳,۶	۲۹,۴	۷۴,۵
۴۴-۴۰	۷۳,۷	۷۰,۸	۶۲	۶۸,۳	۵۸,۲	۳۴,۶	۸۲,۴
۴۹-۴۵	۷۶,۲	۶۶,۷	۶۸,۱	۷۱,۱	۵۹,۱	۳۸,۲	۸۳,۳
۵۰ سال به بالا	۹۳,۱	۹۰,۰	۸۰,۰	۷۶,۳	۷۳,۱	۶۶,۷	۹۰,۵
«چادر» به عنوان حجاب زنان							
۱۹-۱۵	۲۴,۴	۳۲,۵	۲۳,۳	۱۳,۴	۱۷,۴	۱۲,۲	۳۶,۰
۲۴-۲۰	۲۹,۸	۳۴,۶	۲۲,۶	۱۴,۶	۱۵,۹	۱۳,۲	۳۷,۴
۲۹-۲۵	۳۰,۴	۳۵,۹	۲۳,۲	۲۳,۲	۱۵,۱	۱۷,۳	۴۸,۲
۳۴-۳۰	۳۶,۷	۳۶,۱	۲۳,۵	۳۱,۶	۲۲,۵	۲۲,۹	۵۰,۷
۳۹-۳۵	۳۷,۶	۳۶,۹	۲۶,۷	۲۹,۷	۲۷,۳	۲۸,۶	۵۴,۹
۴۴-۴۰	۴۴,۵	۳۵,۵	۲۴,۱	۲۹,۹	۴۳,۶	۳۲,۳	۵۲,۷
۴۹-۴۵	۵۷,۹	۳۵,۹	۲۳,۲	۳۰,۹	۴۵,۵	۳۹,۱	۵۷,۸
۵۰ سال به بالا	۶۰,۳	۳۶,۰	۴۳,۳	۳۵,۶	۶۵,۴	۷۱,۳	۶۷,۱
نگرش منفی به تصمیم‌گیری زنان درباره حجاب							
۱۹-۱۵	۳۷,۸	۱۴,۳	۳۱,۶	۱۰,۵	۱۷,۱	۱۳,۶	۱۴,۱
۲۴-۲۰	۴۲,۵	۱۹,۸	۳۲,۴	۱۱,۲	۱۹,۵	۱۹,۲	۱۷,۴
۲۹-۲۵	۴۲,۶	۲۲,۴	۲۶,۳	۱۰,۹	۲۳,۶	۲۶,۴	۱۸,۲
۳۴-۳۰	۴۳,۳	۲۶,۶	۳۳,۸	۱۲,۵	۲۹,۷	۳۳,۳	۲۳,۱
۳۹-۳۵	۴۶,۵	۲۶,۴	۳۳,۷	۱۳,۸	۳۳,۳	۳۴,۳	۲۳,۸
۴۴-۴۰	۴۲,۴	۳۶,۷	۴۳	۱۴,۳	۴۶,۲	۵۰	۲۷,۶
۴۹-۴۵	۵۷,۹	۳۶,۷	۴۶,۴	۱۴,۸	۵۹,۱	۴۹,۵	۲۸,۲
۵۰ سال به بالا	۷۴,۱	۴۵,۳	۵۳,۳	۱۸,۶	۸۰,۴	۷۹,۸	۳۲,۱

نگرش دینی آنان تأثیر دارد؟ داده‌های پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش اساسی، نشان می‌دهد نگرش‌های دینی و جنسیتی، به‌طور معنی‌داری در هم تنیده‌اند؛ یعنی برترین

نگرش دینی گروه‌های قومی برحسب رویکرد آنها به نقش‌های جنسیتی
آیا نحوه رویکرد گروه‌های قومی به نقش‌های جنسیتی بر

بیشتر از ۵ برابر افزایش می‌یابد. در سایر گروه‌های قومی نیز این الگو با شدت و برجستگی به نسبت زیادی مشاهده می‌شود: تنها کمتر از یک‌دهم گیلک‌ها و کمتر از یک‌پنجم کردها و لرهایی که «کاملاً موافق اشتغال زنان» هستند، به تصمیم‌گیری زنان درباره‌ی نوع حجاب، نگرش منفی دارند؛ اما این نسبت در بین هم‌قوم‌های آنها، که «کاملاً مخالف با اشتغال زنان» هستند، به بیشتر از ۳ برابر افزایش می‌یابد.

تحلیل‌های رگرسیون چندمتغیره

نتایج تحلیل‌های رگرسیون لجستیک چندمتغیری در قالب سه مدل در جدول شماره ۷ ارائه شده است. در تحلیل رگرسیون لجستیک هر سه مدل، تمام متغیرهای مستقل به روش انتر^۱ وارد معادله شد. با توجه به نتایج آزمون اوم‌نی‌بوس^۲ ($Sig=0/000$) مربوط به ارزیابی کل مدل، برآزش مدل مطلوب و در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۱ معنی‌دار است. همچنین نتایج مربوط به دو آماره لگاریتم درست‌نمایی و ضریب تعیین پزودو (شامل ضریب تعیین کاکس و نل^۳، و ضریب تعیین نیجل کرک^۴) نشان می‌دهد مجموعه متغیرهای مستقل در مدل ۱ بین ۴ تا ۳ درصد، در مدل ۲ بین ۱۱/۶ تا ۱۵/۹ درصد و در مدل ۳ بین ۱۳/۳ تا ۱۸/۳ از تغییرات متغیر وابسته را تبیین کرده است. همچنین با توجه به نتایج جدول طبقه‌بندی، درصد صحت و سقم مدل در طبقه‌بندی افراد یا همان درصد پیش‌بینی‌های صحیح در مدل شماره ۱، ۶۴/۹؛ در مدل شماره ۲، ۶۹/۹ درصد و در مدل شماره ۳، ۷۰/۰ درصد است؛ یعنی گفتنی است با اطمینان، حدود ۶۵ تا ۷۰ درصد با استفاده از مجموع متغیرهای مستقل در این پژوهش، تغییرات متغیر وابسته تبیین می‌شود. برای بررسی نقش هر متغیر مستقل در مدل و تأثیر آن بر متغیر وابسته به نتایج حاصل از آماره والد و سطح معنی‌داری آن و آماره $Exp(B)$ مراجعه می‌کنیم که به نسبت بخت‌ها معروف است. در صورت

نگرش دینی به‌طور عمده متعلق به کسانی است که رویکرد محافظه‌کارانه و سنتی به نقش‌های جنسیتی دارند؛ در حالی که هرچه صبغه این نگرش سنتی و محافظه‌کارانه کم‌رنگ‌تر شود و به نگرش‌های مدرن سوق یابد، از شدت و قوت نگرش دینی کاسته می‌شود. این الگو، کمابیش در اغلب گروه‌های قومی مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان مثال، بیش از نیمی از لرها و لک‌هایی که «کاملاً مخالف اشتغال زنان» هستند، سطح دینداری خود را در «حد زیاد و خیلی زیاد» ارزیابی کرده‌اند؛ در حالی که این نسبت در بین هم‌قوم‌های آنها، که «کاملاً موافق با اشتغال زنان» هستند، به کمتر از یک‌سوم تنزل یافته است. نکته دوم اینکه، الگوی کلی مذکور در زمینه تأثیرات رویکرد گروه‌های قومی به نقش‌های جنسیتی بر نحوه نگرش آنها به نوع پوشش و حجاب نیز صدق می‌کند. بیشترین میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر متعلق به کسانی است که نگرش جنسیتی سنتی و محافظه‌کارانه دارند؛ در حالی که هرچه صبغه این نگرش سنتی و محافظه‌کارانه کم‌رنگ‌تر شود و به سوی نگرش‌های مدرن سوق یابد، از شدت تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر کاسته می‌شود. این الگو، کمابیش در تمامی گروه‌های قومی مشاهده می‌شود؛ مثلاً کمتر از یک‌سوم مازنی‌ها و کمتر از یک‌پنجم سایر گروه‌های قومی که «کاملاً موافق با اشتغال زنان» هستند، به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تمایل دارند؛ در حالی که این نسبت در بین هم‌قوم‌های آنها، که «کاملاً مخالف اشتغال زنان» هستند، به بیشتر از دو یا سه برابر افزایش می‌یابد. نکته پایانی اینکه، برجسته‌ترین پیامدهای رویکرد افراد به نقش‌های جنسیتی را باید در آثار آن بر نحوه نگرش آنها به تصمیم‌گیری زنان درباره‌ی نوع حجاب جست‌وجو کرد که به‌طور کمابیش برجسته‌ای در تمامی گروه‌های قومی ملاحظه می‌شود. با این حال، این الگو به‌ویژه در سه گروه قومی ترکمن و لک و مازنی، کاملاً بارز و مشهود است: تنها کمتر از یک‌دهم ترکمن‌ها و لک‌ها و مازنی‌هایی که «کاملاً موافق با اشتغال زنان» هستند، به تصمیم‌گیری زنان درباره‌ی نوع حجاب، نگرش منفی دارند؛ در حالی که این نسبت در بین هم‌قوم‌های آنها، که «کاملاً مخالف اشتغال زنان» هستند، به

¹ Enter

² Omnibus Test

³ Cox and Snell R Square

⁴ Nagelkerke R Square

معنادار بودن آماره والد، اگر میزان نسبت بخت‌ها کمتر از یک باشد، متغیر مستقل بر متغیر وابسته، اثر منفی و اگر بیشتر از یک باشد، اثر مثبت دارد.

جدول ۶- نحوه نگرش گروه‌های قومی به مؤلفه‌های دین و دینداری به تفکیک نگرش جنسیتی

Table 6- Religiosity of ethnic groups by gender attitude

مؤلفه‌های نگرش دینی	ترک	ترکمن	کرد	گیلک	لر	لک	مازنی
مذهبی و دیندار در حد «زیاد و خیلی زیاد»							
«کاملاً موافق» با اشتغال زنان	۳۶,۶	۴۸,۱	۴۰,۷	۴۱,۶	۳۱,۳	۲۲,۸	۴۷,۱
«موافق» با اشتغال زنان	۴۶,۸	۴۸,۴	۴۴,۳	۴۲,۶	۳۵,۹	۲۳,۹	۴۷,۹
«مخالف» با اشتغال زنان	۴۷,۹	۴۹,۰	۴۵,۵	۴۴,۶	۴۵,۵	۳۵,۰	۴۸,۲
«کاملاً مخالف» با اشتغال زنان	۵۶,۸	۴۹,۲	۴۹,۶	۴۸,۳	۵۱,۹	۵۰,۰	۶۱,۸
انجام‌دادن واجبات دینی «همیشه و اغلب»							
«کاملاً موافق» با اشتغال زنان	۶۲,۴	۶۱,۷	۵۸,۹	۵۷,۹	۲۷,۱	۲۹,۴	۷۰,۵
«موافق» اشتغال زنان	۶۸,۶	۷۱,۶	۵۹,۰	۵۸,۲	۳۸,۱	۳۱,۶	۷۳,۰
«مخالف» اشتغال زنان	۷۳,۲	۷۳,۵	۶۱,۱	۶۳,۳	۴۱,۵	۳۹,۰	۷۳,۹
«کاملاً مخالف» با اشتغال زنان	۸۱,۵	۷۸,۴	۶۲,۳	۶۷,۲	۴۸,۹	۴۰,۰	۷۵,۳
«چادر» به عنوان حجاب زنان							
«کاملاً موافق» با اشتغال زنان	۲۰,۰	۲۱,۳	۱۸,۶	۱۶,۸	۱۴,۵	۱۳,۶	۳۱,۶
«موافق» با اشتغال زنان	۴۱,۷	۳۷,۸	۲۷,۵	۲۵,۶	۲۰,۱	۲۲,۲	۵۲,۶
«مخالف» با اشتغال زنان	۴۶,۶	۴۱,۹	۳۱,۴	۳۱,۲	۵۴,۵	۳۶,۹	۶۸,۱
«کاملاً مخالف» با اشتغال زنان	۵۵,۳	۵۰,۶	۳۶,۸	۳۶,۰	۶۰,۵	۴۶,۸	۷۶,۵
نگرش منفی به تصمیم‌گیری زنان درباره حجاب							
«کاملاً موافق» با اشتغال زنان	۳۱,۲	۱۶,۲	۱۷,۴	۱۳,۵	۱۵,۷	۱۷,۷	۹,۴
«موافق» با اشتغال زنان	۵۱,۹	۲۱,۸	۳۲,۳	۱۶,۸	۲۲,۵	۲۲,۷	۱۶,۳
«مخالف» با اشتغال زنان	۶۰,۳	۳۹,۸	۵۲,۹	۱۸,۳	۵۴,۵	۴۵,۶	۳۶,۲
«کاملاً مخالف» با اشتغال زنان	۶۰,۵	۶۸,۶	۶۰,۴	۲۰,۳	۶۸,۴	۶۲,۵	۴۴,۴

در مجموع، گفتنی است متغیر قومیت، به تنهایی (مدل ۱) در گروه‌های قومی ترک، ترکمن، کرد و گیلک بر متغیر وابسته تأثیر دارد. با افزوده شدن متغیرهای جمعیت‌شناختی (مدل ۲) این تأثیر، به‌ویژه در ترکمن‌ها و سپس کردها افزایش می‌یابد؛ به عبارت دیگر، تأثیرات در مدل شماره ۳ نسبت به مدل شماره ۱ افزایش یافته است؛ اما در مقایسه با مدل شماره ۲ تغییر چندانی در تأثیر دو گروه قومی کرد (تنها کاهش جزئی) و به‌ویژه ترکمن وجود ندارد؛ با این تفاوت که دیگر گیلک‌بودن، تأثیر معناداری بر بخت متغیر وابسته ندارد. در مدل شماره ۲، به‌جز گروه سنی شامل دهه ۲۰ (۲۹-۲۰ سال)، سایر گروه‌های سنی، تأثیر معناداری بر متغیر وابسته دارند. از

میان متغیرهای مستقل، بیشترین تأثیر بر متغیر وابسته متعلق به گروه سنی ۵۰ سال و بیشتر و معادل افزایشی در حدود ۱۶۲ درصد است. در مدل شماره ۳ با ورود متغیرهای نگرش به اشتغال زنان فقط گروه ۴۴-۴۰ سال و ۵۰ سال و بیشتر نسبت به گروه ۱۹-۱۵ سال، تأثیر معناداری بر بخت متغیر وابسته دارند. مطابق مدل شماره ۳، دینداری در طبقات کم، خیلی کم و اصلاً در مقایسه با سایر طبقات، بیشترین تأثیر کاهش‌ی (۵۰ درصد) را بر بخت متغیر وابسته داشته است. متغیر نگرش به اشتغال زنان در همه طبقات، تأثیر معناداری بر بخت متغیر وابسته دارد.

جدول ۷- نتایج تحلیل‌های رگرسیون لجستیک چندمتغیری مرتبط با دینداری
 Table 7- Logistic Regression-based Multivariate Findings of Religiosity

مدل چندمتغیری ۳		مدل چندمتغیری ۲		مدل چندمتغیری ۱		متغیرهای مستقل
Exp(B)	Sig (wald)	Exp(B)	Sig (wald)	Exp(B)	Sig (wald)	
-	۰/۰۰۰	-	۰/۰۰۰	-	۰/۰۰۰	ترک (گروه مرجع)
۲/۵۶۴	۰/۰۰۰	۲/۵۷۹	۰/۰۰۰	۱/۹۶۹	۰/۰۰۰	ترکمن
۱/۴۸۴	۰/۰۰۶	۱/۵۸۸	۰/۰۰۲	۱/۴۴۳	۰/۰۰۸	کرد
۰/۸۰۳	۰/۲۰۳	۰/۶۳۳	۰/۰۰۸	۰/۶۸۲	۰/۰۱۶	گیلک
۰/۸۲۰	۰/۲۶۶	۰/۷۸۶	۰/۱۷۲	۰/۷۵۳	۰/۰۸۶	لر
۰/۷۳۴	۰/۱۲۹	۰/۷۵۲	۰/۱۵۱	۰/۷۸۷	۰/۱۹۴	لک
۰/۹۵۶	۰/۷۶۰	۰/۹۴۸	۰/۷۱۱	۰/۹۸۵	۰/۹۰۸	مازنی
-	-	-	-	-	-	مرد (گروه مرجع)
۱/۱۷۵	۰/۰۴۲	۱/۱۳۷	۰/۰۸۹	-	-	زن
-	-	-	-	-	-	شهر (گروه مرجع)
۱/۱۴۹	۰/۰۸۳	۱/۲۲۵	۰/۰۱۰	-	-	روستا
-	۰/۰۰۳	-	۰/۰۰۰	-	-	۱۹-۱۵ (گروه مرجع)
۰/۹۹۶	۰/۹۸۱	۱/۲۴۱	۰/۱۸۳	-	-	۲۴-۲۰
۱/۱۳۷	۰/۴۴۱	۱/۳۵۷	۰/۰۶۶	-	-	۲۹-۲۵
۱/۲۷۲	۰/۱۷۰	۱/۵۶۰	۰/۰۱۱	-	-	۳۴-۳۰
۱/۳۲۴	۰/۱۴۰	۱/۶۶۹	۰/۰۰۷	-	-	۳۹-۳۵
۱/۴۷۰	۰/۰۵۳	۱/۹۰۵	۰/۰۰۱	-	-	۴۴-۴۰
۱/۳۴۰	۰/۱۶۳	۱/۷۵۵	۰/۰۰۷	-	-	۴۹-۴۵
۲/۰۵۸	۰/۰۰۰	۲/۶۱۹	۰/۰۰۰	-	-	+۵۰
-	۰/۰۰۰	-	۰/۰۰۰	-	-	بی‌سواد (گروه مرجع)
۰/۶۷۴	۰/۰۸۲	۰/۶۳۲	۰/۰۳۹	-	-	ابتدایی
۰/۳۸۵	۰/۰۰۰	۰/۳۵۱	۰/۰۰۰	-	-	راهنمایی
۰/۲۶۹	۰/۰۰۰	۰/۲۲۴	۰/۰۰۰	-	-	دبیرستان
۰/۲۷۳	۰/۰۰۰	۰/۲۲۷	۰/۰۰۰	-	-	فوق دیپلم
۰/۲۸۱	۰/۰۰۰	۰/۲۱۸	۰/۰۰۰	-	-	لیسانس و بیشتر
-	۰/۵۴۵	-	۰/۲۷۵	-	-	مجرد (گروه مرجع)
۱/۰۹۶	۰/۴۲۸	۱/۱۴۶	۰/۲۳۲	-	-	متاهل
۰/۸۰۷	۰/۵۳۰	۰/۷۴۹	۰/۳۸۲	-	-	طلاق گرفته
۱/۳۸۷	۰/۲۹۳	۱/۴۶۹	۰/۲۱۴	-	-	فوت همسر
۰/۵۹۹	۰/۰۰۳	-	-	-	-	نه مذهبی نه غیرمذهبی
-	۰/۰۰۰	-	-	-	-	کاملاً موافق (گروه مرجع)
۱/۶۷۵	۰/۰۰۰	-	-	-	-	موافق
۲/۴۵۳	۰/۰۰۰	-	-	-	-	مخالف
۲/۱۷۸	۰/۰۰۰	-	-	-	-	کاملاً مخالف
۰/۸۴۴	۰/۰۵۷۹	۰/۸۲۸	۰/۴۸۸	۰/۴۸۹	۰/۰۰۰	مقدار ثابت
۳۶۶۹		۳۶۷۷		۳۷۰۱		تعداد (N)
Chi-square	Sig	Chi-square	Sig	Chi-square	Sig	Omnibus Tests of Model Coefficients
۵۲۲/۳۲۳	۰/۰۰۰	۴۵۲/۵۰۷	۰/۰۰۰	۹۸/۸۷۷	۰/۰۰۰	
۴۲۷۶/۰۹۹		۴۳۰۷/۶۳۸		۴۶۹۶/۷۹۵		-2 Log likelihood
۰/۱۸۳		۰/۱۵۹		۰/۰۳۶		Nagelkerke R Square
۰/۱۳۳		۰/۱۱۶		۰/۰۲۶		Cox and Snell R Square
۷۰/۰		۶۹/۹		۶۴/۹		درصد کلی صحت طبقه‌بندی

نتیجه

موضوع محوری این پژوهش، مناسبات بین قومیت و دینداری بود و کوشیده شد شواهد پژوهشی لازم برای بررسی برخی از مهم‌ترین الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با نگرش دینی گروه‌های قومی در ایران معاصر معرفی شود. بررسی مبانی نظری نشان داد با وجود طیف متنوع گروه‌های قومی در سراسر کشور ما، پژوهش‌های اندکی در این حوزه مطالعاتی انجام شده است و همان پژوهش‌های اندک نیز غالباً زمینه مناسب برای بررسی تطبیقی طیف گسترده‌ای از گروه‌های قومی را ندارد؛ به همین سبب، برای تکمیل این خلأ، در این پژوهش، الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با نگرش دینی در بین هفت گروه قومی مشتمل بر گروه‌های قومی ترک، ترکمن، کرد، گیلک، لر، لک و مازنی مطالعه تطبیقی شد. مطابق یافته‌های پژوهش، شباهت‌ها و تفاوت‌های زیادی بین گروه‌های قومی از نظر الگوهای مرتبط با نگرش دینی آنها وجود دارد؛ به‌عنوان مثال، بیشتر از دویسدهم افراد در تمامی گروه‌های قومی، سطح دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» و بیشتر از نیمی از آنان، نگرش مثبت به تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب خودشان دارند؛ اما تفاوت‌های زیادی بین گروه‌های قومی مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، بیشترین میزان دینداری و انجام‌دادن واجبات دینی، مانند نماز و روزه و همچنین بیشترین میزان نگرش مثبت به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر متعلق به گروه قومی مازنی و سپس دو گروه قومی ترکمن و ترک است؛ در حالی که این میزان‌ها در سایر گروه‌های قومی، به‌ویژه لرها و لک‌ها و گیلک‌ها کمتر است. بدین ترتیب، یافته‌های این پژوهش مبنی بر میزان بیشتر دینداری در بین گروه قومی ترک‌ها با نتایج پژوهش قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) مطابقت و همخوانی دارد.

علاوه بر این، الگوهای کلی مذکور درباره نگرش دینی گروه‌های قومی از دو دسته تعیین‌کننده‌های اصلی، شامل متغیرهای جمعیت‌شناختی، مانند جنس، سن، محل سکونت، تحصیلات و همچنین نحوه رویکرد به نقش‌های جنسیتی

متأثر است. این بخش از نتایج، ناظر بر تأثیرات این متغیرهای تعیین‌کننده، مخصوصاً سن و تحصیلات، به‌ویژه تحصیلات عالی دانشگاهی بر نگرش دینی گروه‌های قومی، کمابیش مشابه نتایج پژوهش‌های پیشین از جمله پژوهش خواجه‌نوری و همکاران (۱۳۹۴)، رضادوست و همکاران (۱۳۹۱) و سراج‌زاده و ادهمی (۱۳۸۷) است. نکته جالب توجه این است که در این بخش از نتایج پژوهش حاضر نیز شباهت‌ها و تفاوت‌های زیادی بین گروه‌های قومی مشاهده شده است؛ یعنی از یک‌سو، وجوه مشترک و شباهت‌های زیادی بین گروه‌های قومی از نظر تأثیرگذاری این متغیرهای تعیین‌کننده بر نگرش دینی آنها وجود دارد؛ مثلاً نتایج این پژوهش نشان داد در تمامی گروه‌های قومی، بزرگسالان در مقایسه با جوانان (متغیر سن)، روستاییان در مقایسه با شهرنشینان (متغیر محل سکونت)، کم‌سوادان و بی‌سوادان در مقایسه با تحصیل‌کردگان دانشگاهی (متغیر تحصیلات) و مخالفان اشتغال زنان در مقایسه با موافقان آن (متغیر رویکرد به نقش‌های جنسیتی) نگرش دینی قوی‌تری دارند؛ به‌گونه‌ای که علاوه بر اینکه نسبت بیشتری از آنان، سطح دینداری در «حد زیاد و خیلی زیاد» و انجام‌دادن واجبات دینی، مانند نماز و روزه به‌صورت «همیشه و اغلب» دارند، نسبت بیشتری از آنان به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر و مخالفت با تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب نیز معتقدند. همچنین، میزان تأثیر این متغیرهای تعیین‌کننده بر همه گروه‌های قومی یکسان نیست و تفاوت‌های زیادی از نظر شدت تأثیرگذاری این متغیرهای تعیین‌کننده بر نگرش‌های دینی گروه‌های قومی وجود دارد؛ مثلاً بی‌سوادان ترک و مازنی، دو برابر بیشتر از تحصیل‌کردگان دانشگاهی هم‌قوم خویش؛ بی‌سوادان گیلک، سه برابر بیشتر از تحصیل‌کردگان دانشگاهی هم‌قوم خویش و بی‌سوادان لر و لک و ترکمن نیز بیشتر از پنج برابر تحصیل‌کردگان دانشگاهی هم‌قوم خویش، مخالف تصمیم‌گیری زنان درباره نوع حجاب هستند. مثال دیگر اینکه، شدت و قوت تأثیرگذاری متغیر محل سکونت بر نگرش دینی برخی گروه‌های قومی، به‌ویژه

به متغیر سطح تحصیلات مربوط است؛ زیرا در تمام تجزیه و تحلیل‌های این پژوهش، تحصیلات تنها متغیر مستقل است که تا حدودی، نوعی همگرایی قومی در زمینه نگرش دینی ایجاد کرد؛ یعنی تحصیل‌کردگان دانشگاهی گروه‌های قومی مختلف، نگرش دینی کمابیش یکسان و مشابه همدیگر دارند؛ اما واقعیت این است که حتی شدت و قوت تأثیرگذاری همین متغیر سطح تحصیلات نیز تابعی از قومیت و تعلق قومی است؛ به عنوان نمونه، علاوه بر اینکه میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین بی‌سوادان اغلب گروه‌های قومی، بیشتر از دو برابر میزان آن در بین بی‌سوادان گیلک است، میزان تمایل تحصیل‌کردگان دانشگاهی مازنی به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر تقریباً مشابه و مساوی با میزان آن در بین بی‌سوادان گیلک است. در جمع‌بندی این مباحث، گفتنی است برآیند یافته‌های این پژوهش ناظر بر دو محور اصلی، یعنی «تنوع و گوناگونی الگوهای نگرش دینی در بین گروه‌های قومی» و همچنین «تنوع و گوناگونی شدت تأثیرگذاری تعیین‌کننده‌های نگرش دینی در بین گروه‌های قومی»، بر نکته‌ای بنیادین و قاعده‌ای مشترک صحنه می‌گذارد: نگرش دینی در هر شرایطی تا حد زیادی از قومیت متأثر است و تابعی از تعلق قومی است؛ به گونه‌ای که برای شناخت دقیق و جامع الگوها و تعیین‌کننده‌های مرتبط با مناسبات بین قومیت و دینداری، بدون تردید باید نگرش دینی به تفکیک گروه‌های قومی بررسی و تبیین شود.

منابع

تاج‌بخش، غ. و موسوی، ع. (۱۳۹۳). «بررسی عوامل مؤثر بر آگاهی و نگرش دینی (مورد مطالعه: دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر سوسنگرد)»، *توسعه اجتماعی*، د ۸، ش ۳، ص ۱۱۹-۱۴۴.

تمدنی، م. (۱۳۸۵). «رابطه نگرش دینی و همسازی اجتماعی دانشجویان»، *روانشناسی تحولی (روانشناسان*

مازنی‌ها بیشتر از سایر گروه‌های قومی است که به‌طور عمده ناشی از رواج و غلبه بیشتر فرهنگ سنتی و اقتصاد معیشتی در مناطق روستایی مازندران است و در نتیجه، روستاییان آن نیز به‌طور برجسته‌تر و محسوس‌تری ویژگی‌های فرهنگ روستایی، مانند تعلقات دینی قوی‌تر را منعکس می‌کنند؛ در حالی که وضعیت معکوسی در برخی گروه‌های قومی، مخصوصاً گیلک‌ها، لرها و لک‌ها مشاهده می‌شود؛ یعنی رویکرد کمابیش همانند و مشابه بین روستاییان و شهرنشینان آنها از نظر نحوه نگرش به نوع حجاب و تصمیم‌گیری زنان درباره نوع پوشش وجود دارد. این وضعیت را نیز تا حدودی اینگونه می‌توان تبیین کرد که در دوران معاصر براساس تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌های فراگیر و همچنین متأثر از پدیده‌هایی همچون تجددگرایی (Good, 1963)، تغییرات اجتماعی، فردگرایی و تغییرات بنیادین در نظام ارزش‌های جامعه (Roland, 2012; Storm, 2009; Inglehart, 1979)، تفاوت‌های معمول و سنتی شهر و روستا تا حد زیادی فروکش کرده و نوعی همگرایی بین روستاییان و شهرنشینان از نظر نگرش‌های دینی شکل گرفته و حتی در برخی موارد، روستاها گوی رقابت را از شهرها نیز ربوده‌اند.

در پایان، باید بر این نکته بنیادین تأکید کرد که یافته‌های این پژوهش، به‌وضوح بر نقش تعیین‌کننده‌تر متغیر قومیت و تعلق قومی صحنه می‌گذارد؛ به عنوان نمونه، شکاف نسلی برجسته‌ای در زمینه نگرش دینی اقوام وجود دارد؛ یعنی نسل‌های مسن‌تر در مقایسه با نسل‌های جوان‌تر، نگرش دینی قوی‌تری دارند؛ به گونه‌ای که مثلاً میزان تمایل به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر در بین نسل بزرگسالان بالای ۵۰ سال برخی گروه‌های قومی، به‌ویژه لرها و لک‌ها بیشتر از سه برابر میزان آن در بین نسل جوانان ۱۵-۲۴ ساله هم‌قوم آنهاست؛ اما این شکاف نسلی در برخی گروه‌های قومی بسیار ناچیز است؛ زیرا در بین این گروه‌های قومی، مخصوصاً ترکمن‌ها نه تنها جوانان، بلکه حتی بزرگسالان نیز تمایل اندکی به پوشیده‌ترین نوع حجاب، یعنی چادر دارند. مثال جالب‌تر

- گدازگر، ح. و فتیحی، ل. (۱۳۸۵). «دانش‌آموزان دختر: هویت دینی یا هویت قومی»، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی، ش ۲۱، ص ۱۳۷-۱۶۲.
- لوکاس، د. و پاول، م. (۱۳۸۱). *درآمدی بر مطالعات جمعیتی*، ترجمه: حسین محمودیان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مدیری، ف. و آزاد ارمکی، ت. (۱۳۹۲). «جنسیت و دینداری»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، د ۲۴، ش ۳، ص ۱-۱۴.
- موحد، م.؛ حیدری، آ. و بهجتی اصل، ف. (۱۳۹۳). «بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دینداری. نمونه موردی: دانش‌آموزان متوسطه شهر یاسوج»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، د ۲۵، ش ۲، ص ۱۷۱-۱۸۸.
- Arnot, M. (2002). *Reproducing Gender?: Essays on Educational Theory and Feminist Politics*. London: Routledge Falmer.
- Collet Sabe, J. (2007). The crisis in religious socialization: an analytical proposal, *Social Compass*, 54(1), 97-111.
- Durrani, N. (2008). Schooling the other: The representation of gender and national identities in pakistani curriculum texts. *Compare*, 38(5), 595-610.
- Evans, L. and Davis, K. (2000). No Sissy boy Here: A Content analysis of the representation of masculinity in elementary school reading textbooks, *Sex Roles*, 42(3-4), 255-270.
- Foroutan, Y. (2020). Women's Dress Codes in the Islamic Republic of Iran: State's Gender Ideology Representation. *Gender Issues*, forthcoming (in press).
- Foroutan, Y. (2019). Cultural analysis of half-century demographic swings of iran: the place of popular culture, *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 6(1), 77-89.
- Foroutan, Y. (2017). Construction of religious identity in contemporary iran: sociological perspective, *Journal of Persianate Studies*, 10(1), 107-127.
- Foroutan, Y. (2014). Social changes and demographic responses in iran (1956-2006), *British Journal of Middle Eastern Studies*, 41(2), 219-229.
- Good, W. J. (1963). *World revolution and family patterns*, New York: Free Press.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing values and political styles among Western publics*, Princeton: Princeton University Press.
- Jacob, K. and Kalter, F. (2013). Intergenerational change in religious salience among immigrant families (ایرانی)، د ۸، ش ۲، ص ۳۳۱-۳۴۰.
- خدایاری‌فرد، م.؛ شکوهی یکتا، م. و غباری بناب، ب. (۱۳۷۹). «آماده‌سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان»، *مجله روانشناسی*، د ۴، ش ۳، ص ۲۶۸-۲۸۵.
- خواججه‌نوری، ب.؛ کریمی، م. و خجسته، س. (۱۳۹۴). «بررسی رابطه فرایند جهانی‌شدن فرهنگی و هویت مذهبی در ایران (مطالعه موردی گروه‌های قومی لر شهر نورآباد ممسنی و عرب شهر کنگان و توابع)»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*، د ۸، ش ۱، ص ۲۳-۴۵.
- رضادوست، ک.؛ حسین‌زاده، ع.ح. و مصطفایی دولت‌آباد، ح. (۱۳۹۱). «بررسی جامعه‌شناسی برخی از عوامل مؤثر بر میزان دینداری (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز)»، *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، د ۱۰، ش ۱، ص ۱-۳۸.
- سراج‌زاده، ح. و ادهمی، ج. (۱۳۸۷). «بررسی تفاوت‌های قومیتی دانشجویان از نظر فعالیت در کانون‌های فرهنگی دانشگاه‌ها»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، د ۲، ش ۱، ص ۱۳۵-۱۵۸.
- صالحی، ا. و رومانی، س. (۱۳۹۴). «بررسی رابطه بین سبک زندگی و نگرش دینی با میزان گرایش به سمت مدگرایی دانشجویان»، *اخلاق*، د ۵، ش ۱۸، ص ۱۵۳-۱۷۱.
- قادرزاده، ا. و محمدزاده، ح. (۱۳۹۷). «مطالعه پیمایشی هویت‌طلبی قومی و سیاسی‌شدن قومیت کردهای ایران»، *پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران (پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی)*، د ۷، ش ۱، ص ۱۹-۴۲.
- فتیحی، م.؛ مروتی، ن. و مروتی، ن. (۱۳۹۴). «بررسی عوامل مؤثر بر میزان دینداری جوانان ۱۵-۲۹ ساله شهر سندرچ»، *پژوهشنامه مددکاری اجتماعی*، د ۲، ش ۵، ص ۱۴۱-۱۶۶.

- in four european countries, *International Migration*, 51(3), 38-56.
- Kaufman, E. and Skirbekk, V. (2012) *Go Forth and Multiply: The Politics of Religious Demography, In Political Demography: How population changes are reshaping international security and national policies. 121-149.* New York: Oxford University Press.
- McQuillan, K. (2004). When does religion influence fertility?. *Population and Development Review*, 30(1), 25-56.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, Self, and Society*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Michener, H.A (1990) *Social psychology*, Second edition, New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Regnerus, M.D. (2000). Shaping schooling success: Religious socialization and educational outcomes in Metropolitan public school, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39(3), 363-684.
- Rowland, D.T. (2012). *Population Aging: The Transformation of Societies*, The Netherland: Springer.
- Sapir, E. (1929). The status of linguistics as a science, *Language*, 5, 207-214.
- Storm, I. (2009). Halfway to heaven: four types of fuzzy fidelity in europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48, 702-718.
- Taylor, F. (2003). Content analysis and gender stereotypes in children's books, *Teaching Sociology*, 31, 300-311.
- van de Kaa, K. (1987). Europe's second demographic transition, *Population Bulletin*, 42(1), 1-57.
- Voas, D. (2009). The rise and fall of fuzzy fidelity in Europe, *European Sociological Review*, 25(2), 155-168.
- Whorf, B.L. (1956). *The relation of Habitual thought and behavior to language*, 134-159, IN: *Language, Thought and Reality*, edited by J.B. Carroll, Cambridge, MA: The Technology Press of MIT/New York.
- Westoff, C.F. and Frejka, T. (2007). Religiousness and fertility among european muslims. *Population and Development Review*, 33(4), 785-809.